

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Beynəlxalq münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsi

**İstiqamətin şifri və adı : 160 000 - beynəlxalq
münasibətlər**

İxtisasın şifri və adı: 160 001 - beynəlxalq münasibətlər

**Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının magistri Tağıyev
Malik Saleh oğlunun
magistr elmi dərəcəsi almaq üçün**

**«Müasir beynəlxalq münasibətlərdə OPEK dövlətlərinin
neft siyasəti» mövzusunda**

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər: s.e.f-d.

Q.H.Məmmədov

Kafedra müdiri: prof.

A.N.Abbasbəyli

BAKI - 2013

Mündəricat:

Giriş.....	3
I FƏSİL: XX əsrin 60-cı illərində beynəlxalq vəziyyət və OPEK-in yaradılması ətrafında diplomatik-siyasi mübarizə	
1.1. OPEK-in yaradılmasını şərtləndirən amillər.....	6
1.2. Yaxın Şərqi nefti böyük dövlətlərin region siyasətini müəyyən edən başlıca faktor kimi.....	15
1.3. 1990-cı il Körfəz böhranı və ondan sonrakı dövrdə regionda geosiyasi vəziyyət.....	22
II FƏSİL: OPEK-in neft strategiyasında ABŞ, Qərbi dövlətləri, Rusiya və Çinin yeri.....	30
III FƏSİL: OPEK və neft böhranları	
3.1. OPEK-in fəaliyyətinin 60-70-ci illər dövrü.....	45
3.2. OPEK və müasir dövrdə böhranlar.....	50
IV FƏSİL: Müasir beynəlxalq münasibətlərdə OPEK-in rolu və strateji kursunda dəyişikliklər.....	54
Nəticə.....	65
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	67

Giriş

*«Əgər neft kraldırsa, Bakı onun tacıdır!»
Uinston Çörçill(32, 3)*

Problemin aktuallığı. Müasir dünyada aksiom formasını almış bir tendensiya var; “Enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin təminatıdır.” Enerji amilinin bu dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olması energetika sahəsi ilə bilavasitə bağlı olan beynəlxalq qurumları ön plana çıxarır. Bu baxımdan OPEK beynəlxalq münasibətlərin əsas aktoru kimi çıxış edir. Qurumun fəaliyyətinə region meyarlarına görə yanaşsaq, ilk növbədə, Yaxın Şərqi regionuna diqqət yetirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərqi XX əsrin son yarım əsrlik dövründə iqtisadi, sosial və hərbi baxımdan dünyanın ən gərgin regionlarından olmuşdur. Məhz neft faktoru fonunda Qərbi dövlətləri Yaxın Şərqi artıq coğrafi baxımdan deyil, iqtisadi və siyasi baxımdan mövqelərini möhkəmləndirməyə cəhd edirdilər. Qərbin hakim dairələrində belə bir fikir formalaşmışdı ki, Fars körfəzində uğurlu nəticələr əldə etmək üçün burada loyallıq və dost, lakin asılı rejimlərin qurulması vacibdir. Bu Qərbi dövlətlərinin körfəzdə fəaliyyətlərini genişləndirməyə imkan yarada bilərdi.

Seçdiyim mövzunun aktuallığına da bu kontekstdə yanaşılmalıdır:

- Yaxın Şərqi bir sıra dövlətlərində (İran, İraq, Səudiyyə Ərəbistan və.s.) kəskin sosial proseslərin inkişafı – Bu dövlətlərin ictimai həyatındakı radikal istiqamətlər qonşu dövlətlərdə də siyasi rejimlərin stabilliyinə təhlükə yaradırdı.

- “Böyük dövlətlər”in regiona münasibətdə təcavüzkarlığa üstünlük vermələri

- Yaxın Şərqi strateji əhəmiyyəti – Bu təkcə böyük həcmdə enerji resurslarına malik olmaqla deyil, həm də Qafqaz və Mərkəzi Asiyaya yaxınlıqla da izah edilirdi.(“Fars körfəzi – Xəzər dənizi” qövsü)

- OPEK üzvləri arasındakı qarşıdurmaya xarici hərbi qüvvələrin cəlb olunması

- OPEK dövlətlərinin milli xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi faktoru

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Tədqiqatda əsasən Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan ədəbiyyatlardan istifadə edilib, Beynəlxalq Enerji Agentliyi və OPEK-in rəsmi statistik məlumatlarına istinad olunub. Bundan əlavə, “The New-York Times”, “Washington Post”, “Los-Angelos Times”, “Oil and Gas Journal”, “Foreign Affairs Journal” kimi mətbuat materiallarından da istifadə olunub.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə neft amilinin əhəmiyyəti və onunla bağlı müxtəlif problemlər müasir Azərbaycan, rus və qərb siyasətşünaslığın diqqət mərkəzində olan başlıca problemlərin sırasındadır. Mövzu işlənərkən azərbaycanlı müəlliflərdən Ə.Həsənovun(3; 4), H.Hüseynovanın, M.Əhmədovun, N.Nəsiblinin(7), M.İsmayılovun(26), rus müəlliflərindən A.Aqaninin(11), İ. Aleksandrovun(12, A.Q.Baklanovun(15), Q.Q.Kosaçın(30), A.Voskressenskinin(17), A.Duqinin(25), O.A.Kolobovun(28), A.A.Kornilovun(29), qərb müəlliflərindən Z.Bjezinskinin(16) və başqalarının(18; 31; 1; 10; 41; 42) tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri – OPEK çərçivəsində beynəlxalq münasibətləri analiz etmək, 70-ci illərdən müasir dövrdə neft faktorundan istifadə fonunda OPEK dövlətlərinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Daha bir aspektən - “siyasət-neft cütlüyü” aspektindən məsələyə yanaşmaq maraqlıdır, çünki bu həm regionun xarici siyasət problemləri, həm də qeyri-neft dövlətlərinin neft uğrunda mübarizəsi baxımından aktualdır. Məhz OPEK çərçivəsində neft siyasətinin xarici siyasətlə uzlaşdırılmasında müəyyən zaman kəsiyində ciddi problemlər meydana çıxmışdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin araşdırılmasına nail olunmuşdur:

- Yaxın Şərqdəki siyasi vəziyyətə münasibətdə Qərb və OPEK dövlətlərinin mövqeyinin aydınlaşdırılması;
- ABŞ başda olmaqla, Qərb dövlətlərinin neft siyasətinə müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu;

- OPEK dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakteri və mahiyyətinin açılması;
- Neft qiymətləri siyasətinin əhəmiyyətinin öyrənilməsi;
- Dünya iqtisadi böhranının OPEK dövlətlərinə təsiri.

Mövzunun xronoloji aspektləri. XX əsrin əvvəllərində enerji bazarlarında aparıcı yer tutan beynəlxalq kartelin fəaliyyəti, 50-ci illərdə OPEK-in yaradılması təşəbbüsü, təşkilatın yaradılması və müasir dövrdə olan fəaliyyətini əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində isə tarixi siyasi aspektlərə - məs, OPEK-də İranın radikal tendensiyalara üstünlük verməsi və Liviya, Əlcəzairin də daxil olduğu alyans yaratmaq cəhdləri, İran-İraq müharibəsi zamanı ərəblərin Bağdadı dəstəkləməsi, 2008-2012-ci illər dünya iqtisadi böhranı dövründə OPEK-in yaranmış vəziyyətdən çıxmaq kimi incə məqamlara da müəyyən qədər diqqət yetirməyə çalışılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi problemin aktuallığına əsasən müəyyənləşdirilmişdir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- OPEK-in fəaliyyəti müasirlik baxımından araşdırılır;
- Problem kompleks tədqiq edilir və geosiyasi baxımdan müasir dövrün başlıca dövlətlərinin maraqları aydınlaşdırılır;
- Neft amilinin müasir beynəlxalq münasibətlərdə roluna və əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilir;
- Yeni minilliyin əvvəllərindən etibarən özünü göstərməkdə olan, əhəmiyyətinə və fəsadlarına görə əvvəlki dünya böhranlarından daha dağıdıcı olan 2008-2012-ci illər dünya böhranının OPEK-in fəaliyyətinə göstərdiyi təsir və yeniliklərə aydınlıq gətirilir.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil və nəticədən ibarət olmaqla işlənmiş, fəsillər mövzuya uyğun olaraq alt fəsillərə bölünmüş, mövzunun sonuna istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı daxil edilmişdir.

I FƏSİL.

XX əsrin 60-cı illərində beynəlxalq vəziyyət və OPEK-in yaradılması ətrafında diplomatik-siyasi mübarizə

1.1. OPEK-in yaradılmasını şərtləndirən amillər

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində hər bir dövlətin siyasi gücü onun iqtisadi gücü, dünyanın enerji bazarları və təbii ehtiyatları üzərində nəzarəti ilə ölçülür. Sənaye inqilabı dövründən başlayaraq neft iqtisadi genişlənmənin, neft siyasəti isə xarici siyasətin əsas amilinə çevrilmişdir. Ümumi bölgüyə görə dövlətlər istehsalçı və istehlakçı dövlətlərə ayrılır ki, onlar arasındakı qarşılıqlı asılılıq qlobal iqtisadi və siyasi inkişafın aspektlərini müəyyən edir. Nəzərə alsaq ki, yaxın 25 il ərzində neft aparıcı enerji növü olaraq qalacaq, belə vəziyyətdə bütün dövlətlər öz enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından bu sahədə mövqelərini qorumağa çalışacaqlar.

II Dünya müharibəsindən sonra sosializmin geniş vüsət alması beynəlxalq münasibətlərin gedişinə güclü təsir göstərdi və müstəmləkəçilik sisteminin dağılması ilə nəticələndi. Bir sıra dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə təsir edən amillər sırasına mühüm əhəmiyyətli təbii ehtiyatlar üzərində suverenlik də daxil idi. Bu qrupa daxil olan ölkələr 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq kapitalist ölkələrində neft resurslarının 70%-dən çoxuna nəzarət edən beynəlxalq miqyaslı neft kartelinə və nəhəng monopoliyalara qarşı mübarizə aparırdılar. Kartelin tərkibinə 1928-ci ildən etibarən 7 böyük şirkət (“Seven Sisters”) - 5 amerikan (“Exxon”, “Texaco”, “StandartOil”, “Mobil” və “ Gulf”), 1 ingilis (“British Petroleum”) və 1 ingilis-holland (“Royal Dutch Shell”) şirkəti daxil idi(27, 26-31). Kapitalist neft bazarlarında onların fəaliyyətinin əsasını müxtəlif dövlətlərdə konsessiyalar formasında neft ehtiyatlarına nəzarət təşkil edirdi. Lakin imperialist dövlətlərin maraqlarına xidmət edən bu şirkətlər üçün neft amili həm də dövlətlərin

iqtisadiyyatı üçün istənilən zaman ciddi problemlər yarada biləcək potensial təhlükə mənbəyi hesab olunurdu. Kartelin Yaxın Şərqdə bir sıra güzəştli şərtlərlə müqavilələr imzalaması iki faktorla izah edilirdi:

- Şaquli (vertikal) inteqrasiya: Kartel neft sənayesinin bütün sahələri üzərində nəzarəti ələ keçirirdi; neft yataqlarının kəşfi, hasilatı, nəqliyyatı, istehsalı və neft məhsullarının satışı və.s.
- Üfüqi (horizontal) inteqrasiya: Bir çox neft hasil edən dövlətlərdə olduğu kimi, kartel Yaxın Şərqdə də konsorsium əsasında fəaliyyət göstərirdi.

Yaxın Şərq regionunun neftlə zəngin olması bu regiona marağı daha da artırırdı. Neft Yaxın Şərq dövlətlərinin iqtisadi və sosial inkişafını şərtləndirirdi. Bu dövlətlər neft ehtiyatlarına, neft gəlirlərinə və ixracata nəzarət edən beynəlxalq neft kartelinin asılılığından xilas olmağa çalışırdılar. Bütün bunlar neft hasil edən dövlətlərin yaxınlaşmasına obyektiv zəmin yaradırdı. 1951-ci ildə İngilis-İran Neft Şirkəti milliləşdirilərkən İranın İngiltərə, ABŞ və neft karteli tərəfindən ciddi iqtisadi və hərbi təzyiqlərinə məruz qalması neft hasil edən dövlətlərin birgə mövqedən çıxışını şərtləndirdi. Çünki həmin dövrdə digər neft ölkələri İrana dəstək vermədiyindən İran tam təcrid olunmuş vəziyyətdə idi.

Neft hasil edən dövlətlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi təklifi ilə ilk dəfə 1949-cu ildə Venesuela çıxış etdi. Lakin həmin dövrdə bir sıra dövlətlərin siyasi müstəqilliyi olmadığından bu təklifə ciddi yanaşılmadı. Monopoliyaların neftə nəzarət uğrunda cəhdləri neft hasil edən dövlətlərlə onlar arasında qarşıdurmanı daha da kəskinləşdirirdi. Yaranmış vəziyyət 50-ci illərdə neft ixrac edən dövlətlərin təşkilatının (OPEC) yaradılmasına təkan verdi. I Ərəb Neft Konqresi çağırıldıqdan sonra qərara alındı ki, neft hasil edən dövlətlərin hökumətlərinin razılığı olmadan neft üzərinə qoyulan qiymətlərdə dəyişiklik edilməsinə icazə verilməməlidir. Lakin beynəlxalq kartel heç də bu dövlətlərin mövqeyi ilə razılaşmaq istəmirdi. 1960-cı ilin avqustunda Yaxın və Orta Şərq neftinin qiyməti aşağı salındı. Bunun nəticəsində region dövlətləri külli miqdarda gəlirdən məhrum oldular. Qiymətlərin bu şəkildə azaldılması neftdən əldə olunan gəlirlərin stabilliyinə real təhlükə

yaratdı və bu da öz növbəsində, maraqların kollektiv təhlükəsizliyi baxımından neft hasil edən dövlətlərin xüsusi təşkilatının yaradılmasını şərtləndirdi

“OPEK-in atası” Xuan Pablo Peres Alfonso olmuşdur. 1909-cu ildə öz zalımlığına görə “And pələngi” adını almış Visente Homes Venesuellada hakimiyyətə gəldi. Homes diktaturası neft üzərində qurulmuşdu. XX əsrin əvvəllərində Venesuellada zəngin neft yataqları aşkar olundu. Lakin iri amerikan və avropa şirkətlərinin fəaliyyəti ölkədə siyasi stabilliyə mane olurdu. Vəziyyəti nizama salmaq və xarici biznesmenlərin yüksək qazanclarına təminat vermək üçün sərt bir fiqur lazım idi. Bu fiqur isə V.Homes oldu. Onun hakimiyyəti dövründə Venesuela ərazisinin 1/3 hissəsi neft konsessiyasına verildi. Buna görə də dövlət neft monopoliyalarının qazanclarından yalnız 7% gəlir əldə edirdi(13). Neft dollarları yalnız elit təbəqənin maraqlarına xidmət etdiyindən əhalinin böyük bir hissəsi aclıq çəkirdi.

Venesuellalıların əksəriyyəti bu vəziyyətlə barışmaq fikrində deyildilər. 1945-ci ildə dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyət Romul Betankurun əlinə keçdi. İnqilabçılar V.Homesin hakimiyyətin dayağı hesab etdiyi neftə Venesuellanın siyasi müstəqilliyinin və çiçəklənməsinin əsas yolu kimi baxırdılar. Yeni hökumətin əsas məqsədi neft konsernləri ilə münasibətlərə yenidən baxılması oldu. Alfonso Peres (Yeni hökumətdə İnkişaf naziri postunu tuturdu) torpaqların xarici neft konsessiyalarına verilməsinin dayandırıldığını elan etdi. 1948-ci ilin martında Neft sənayesi sahəsində milli müəssisələrin yaradılması məsələsini araşdırmaq üçün komissiya yaradıldı. 1948-ci il 12 noyabrda isə Milli Konqres Neft şirkətləri üzərinə əlavə vergilərin qoyulması haqqında qanun layihəsini təsdiq etdi. Qanun müəyyən edirdi ki, neft şirkətləri heç bir halda dövlətdən daha çox gəlir əldə etməməlidirlər. Yeni qanuna əsasən, neft şirkətlərinin gəlirlərinin 50%-i royaltiye daxil olan bütün vergilər ödənildikdən sonra dövlət büdcəsinə daxil olurdu. Əlavə normativ akt isə konsessioner şirkətlərin narazılığına səbəb oldu. Venesuellada demokratik hökumətin belə “inqilabi” qərarından sonra 24 noyabrda yenidən dövlət çevrilişi baş verdi. Alfonso Peres həbs olundu, daha sonra isə ABŞ-a mühacirət etdi. Burada Peres neft sənayesi problemləri ilə yaxından maraqlanır və

Texas Dəmiryolu Komitəsində işləyir. Peres qeyd edirdi ki, onu ən çox məşğul edən məsələ dəmiryolu şirkətləri üçün neftin daşınması kvotasının müəyyən edilməsi ilə bağlı idi. Texasda neft məhsullarının həcminə praktiki olaraq bu komitə nəzarət edirdi. Peres yazırdı ki, məhz burada dünya miqyasında buna bənzər sistemin yaradılması ideyası onun ağına gəlmişdi. Nəyə görə Venesuela və digər neft hasil edən dövlətlər xarici monopoliyalardan asılı olmalı idi? Və elə bir beynəlxalq təşkilat yaratmaq mümkün deyildimi ki, o neft hasil edən ölkələr üçün kvota müəyyən etsin və neftin qiymətini tənzimləsin?

Əlbəttə, OPEK-in Texas dəmiryolu Komitəsinin nümunəsində yarandığını demək çətindir. Lakin bu da şübhə doğurmur ki, Alfonso Peresin işləyib hazırladığı siyasi kurs və ideologiyanın kökləri dərin idi. İş onda idi ki, müharibədən sonrakı dövrdə neft dünya iqtisadiyyatı və siyasətinin əsas faktoruna çevrilmişdi. 9 il ərzində Venesuelanın neft hasilatı 2 dəfə - gündə 1.3 mln.barreldən 2.6 mln.barrelə qədər artmışdı. Neft gəlirləri artsa da, bunun az bir hissəsi dövlətə çatır, əksər hissəsi isə neft kartelinin əlinə keçirdi. Alfonso Peres yaxşı anlayırdı ki, bu “qızıl yağış” çox davam edə bilməz və əgər neft hasilatı bu templə getsə, tezliklə qızıl əsr başa çatacaq. Dövlətin mənfəəti üçün 2 yol var idi:

- 1.Neft gəlirlərində dövlətin payının artırılmasına nail olmaq;
- 2.Xam neft üzərinə qoyulan qiymətləri artırmaq.

1958-ci ildə hərbi diktatura devrildikdən sonra prezident seçkilərində yenidən R.Betankur qalib gəldi. Vətəninə qayıdan Alfonso Peres yeni kabinetdə Karbohidrogen resursları və mədən işləri üzrə nazir postunu tutdu. O, dərhal Venesuelanın neft siyasətinin məqsədlərini elan etdi. “Peresin doktrinası “neft beşbucağı” adını aldı ki, buraya 5 əsas prinsip daxil idi:”(13).

- 1.Neft şirkətlərinin gəlirlərində dövlətin iştirak payının artırılması;
- 2.Karbohidrogen resurslarının ticarəti və qorunub saxlanması üzrə əlaqələndirmə komissiyasının yaradılması və inkişafı;
- 3.Konsessiya siyasətinin dayandırılması
- 4.Dövlət neft şirkətinin – Venesuela neft korporasiyasının yaradılması;

Neft İxrac edən Dövlətlərin Təşkilatının (OPEK) yaradılması və möhkəmləndirilməsi

İlk 4 bənd əvvəlki siyasətin davamı olsa da, neft doktrinasının 5-ci bəndi yalnız 50-ci illərin sonunda baş verən hadisələr və xarici siyasət xəttinin dəyişməsi ilə əlaqədar idi.

19 dekabr 1958-ci ildə Peresin təşəbbüsü ilə “İcarə vergilərinə dair qanuna” dəyişiklik edildi. Yeni qanuna əsasən, neft gəlirləri dövlətin xeyrinə 65/35 nisbətində müəyyən olunurdu. 19 aprel 1960-cı ildən isə Venesuela Neft Korporasiyası yaradılırdı. Yeni rəhbərliyin bu addımları neft konsernlərinin marağının azalmasına səbəb oldu və onlar 1959-61-ci illərdə Venesuellada neft hasilatına kapital qoyuluşunu azaltdılar.

Eyzenhauer administrasiyası da sərt mövqe tutdu. 10 mart 1959-cu ildə ABŞ bazarlarına neft ixracına kvota qoyuldu. Buna görə də, Venesuela Qərbi yarımkürəsinin neft ixrac edən digər 2 dövləti – Kanada və Meksikadan fərqli olaraq, amerikalı bazarlarına neft çıxarılmasında imtiyaz əldə edə bilmədi. 13 may 1959-cu ildə Alfonso Peres ABŞ-in dövlət katibliyi, Ticarət və DİN-nə ayrı-ayrılıqda tədbirlərindən dolayı etiraz etdi(31, 46).

1959-cu ilin aprelində Ərəb neft konqresinin çağırılması dünya neft sənayesi tarixində mühüm mərhələ oldu. Elə həmin ildə İran və Venesuela nümayəndələrinin təklifi ilə ƏDL-in iclası neft məsələsinə həsr olundu. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1953-cü ildə Neft siyasətinin razılaşdırılması haqqında İraq və Səudiyyə Ərəbistan arasında müqavilə imzalanmışdı. Səudiyyə Ərəbistan rəhbəri Abdulla Tariki, daha sonra İran və Küveyt rəhbərləri ilə qeyri-rəsmi görüşlərdə gələcək Neft İxrac edən Dövlətlərin Təşkilatının ilkin konturları müzakirə edildi.

Məhz Alfonso Peresin xam neft ticarətində kvotanın müəyyən edilməsi ideyası OPEK-in yaradılması üçün platforma rolunu oynadı. 27 may 1959-cu ildə Ərəb Neft konqresində çıxış edən Alfonso qeyd edirdi ki : “Ərəb dövlətləri və Venesuellanın yaxınlaşması olduqca məntiqli və təbii prosesdir. Bu yaxınlaşmanı tarixi şəraitin spesifikliyi ilə izah etmək olar... Tamamilə aydındır ki, biz bu

müqavilələri neft istehsal edən ölkələrin ümumi maraqlarını qorumaq və bu siyasəti neft idxal edən dövlətlərin maraqları ilə uyğunlaşdırmaq naminə imzalayırıq...” Lakin Alfonso eyni zamanda qeyd edirdi ki, ixracatçı dövlətlər tərəfindən bazara və ya idxalçı dövlətlərə edilən istənilən təzyiqlik ixracatçı dövlətlərin hamısına ziyan verəcək. Bu nitqdə o təkəcə ölkədə neft biznesinin qorunub saxlanılmasının deyil, həm də inkişafının zəruriliyini qeyd edirdi. Buna baxmayaraq, milli hökumətlər dövlət neft şirkətlərinin yaradılmasını əsas məqsəd olaraq qarşıya qoymuşdular.

Dövlətlər arasında aparılan məsləhətləşmələr 1960-cı ilin sentyabrında Bağdadda İraq hökumətinin təşəbbüsü ilə konfrans çağırılması ilə nəticələndi. Konfransda monopoliyaların siyasəti müzakirə edildi və yekdil səsle Neft İxrac Edən Dövlətlərin Təşkilatının (OPEK) yaradılması qərara alındı. OPEK-in təsisçiləri İran, İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistan və Venesuela oldu (31, 48).

OPEK-in nizamnaməsi 1961-ci ildə 15-21 yanvarda Karakasda keçirilən II konfransda qəbul olundu. 1965-ci ildə nizamnaməyə yenidən baxıldı, əlavə və dəyişikliklər edildi. İlk olaraq onun iqamətgahı Cenevrədə yerləşirdi, daha sonra Vyanaya köçürüldü.

Hazırda OPEK-ə daxildir: Əlcəzair (1969), İndoneziya (1962), İraq (1960), İran (1960), Küveyt (1960), Livan (1962), Nigeriya (1971), Qətər (1961), SƏ (1961), BƏƏ (1967), Venesuela (1960). Qabonun 1995-ci ildə, Ekvadorun isə 1992-ci ildə üzvlüyü dayandırılıb.¹

Təşkilatın əsas məqsədləri:

- Üzv dövlətlərin neft siyasətinin əlaqələndirilməsi və uyğunlaşdırılması;
- Onların maraqlarının qorunması üçün effektiv vasitələrin müəyyən edilməsi;
- Dünya neft bazarında qiymətlərin stabilliyini təmin etmək;
- İxracatçı dövlətlərin maraqlarına diqqət yetirmək və aşağıdakıları təmin etmək:

1) Neft istehsal edən dövlətlərinin gəlirlərini sabitləşdirmək;

2) İdxalçı dövlətləri daimi və effektiv şəkildə neftlə təmin etmək;

¹ Qeyd: rəqəmlərdə fərqlər olduğuna görə biz aşağıdakı qaynağa istinad etmişik: Шреплер Х.А. Международные Экономические Организации. М., Международные отношения, 1999, с. 219

- 3) Neft sənayesi investisiyalarından ədalətli gəlir əldə etmək;
- 4) Ətraf mühiti qorumaq
- 5) OPEK-ə üzv olmayan dövlətlərlə əməkdaşlıq etmək.

OPEK-ə neft istehsal edən aparıcı dövlətlər daxildir və bununla əlaqədar olaraq, həmin dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi dünyanın digər İOO-dən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bütün bu inkişaf yalnız bir məqsədə xidmət edir – dünyada neftin istehsal tempini artırmaq. Bu dövlətlərin iqtisadiyyatı neftin bazar qiymətlərindən asılı olaraq inkişaf edir.

OPEK üzv dövlətlərinin əksəriyyəti oxşar dövlət quruluşuna, mədəniyyətə, ideologiyaya və siyasətə malik olmadığından inkişafın müxtəlif mərhələlərində onlar müəyyən çətinliklərlə üzləşiblər. Bu çətinliklər həmin ölkələrin xalqlarının müxtəlif mentalitetə malik olması ilə əlaqədar idi. OPEK dövlətlərinin başlıca problemlərindən biri neft gəlirlərini necə və haraya xərcləməklə bağlı idi. Monarxlar və ölkə rəhbərləri neftdən əldə olunan gəlirləri tikinti sektoruna yönəldirdilər. Lakin neft qiymətləri aşağı düşərkən dövlət gəlirləri azaldığından büdcədə müəyyən problemlər meydana çıxırdı.

Digər mühüm problem OPEK dövlətlərinin texnologiya cəhətdən geriliyi idi. Bu problemin həlli yolu isə sürətli sənayeləşdirmə və urbanizasiya ola bilər. Sənayeləşdirmənin ilkin mərhələsində xarici şirkətlər milliləşdirilir, (Məs, SƏ-da ARAMCO) kapital isə sənayeyə yönləndirilir. Bununla da, iqtisadiyyatın digər sahələrinə dövlət yardımı edilir. Məs, SƏ-da yaradılan 6 xüsusi bank və fondlar dövlət müəssisələrinə yardım edir.

Digər problem isə ixtisaslı kadrların çatışmazlığıdır. Söhbət ondan gedir ki, yeni texnologiyalarla işləməyi bacaran mütəxəssislər yoxdur. Buna görə də həmin dövlətlər xariciləri işə cəlb etməyə məcbur qalırlar

OPEK öz tərkibində keçmişdə müstəmləkə olmuş və ya imperialist dövlətlərin işğallarına məruz qalmış dövlətləri birləşdirirdi. OPEK-in nizamnaməsində təşkilatın əsas məqsədləri müəyyən edilmişdi: “Üzv dövlətlərin neft siyasəti koordinasiya və unifikasiya edilməli, onların maraqları kollektiv və fərdi əsasda birləşdirilməli idi”. Lakin vahid neft siyasətinin işlənilməsi hazırlanması

OPEK üzvləri arasında fikir ayrılıqlarına səbəb oldu. Ümumi məqsədlərin olmasına baxmayaraq, dövlətlərin hər biri öz ölkəsinin maraqlarını ön plana çəkirdi. Fikir ayrılığına səbəb olan amil kimi dövlətlərin müxtəlif siyasi quruluş və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olması göstərilirdi. Böyük dövlətlər siyasi orientasiya fərqlərindən üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı yaratmaq üçün istifadə edirdilər. Bu dövrdə OPEK dövlətləri arasında digər ziddiyyətlər də yaranmışdı. Məs, 1971-ci ildə İran və İraq arasında diplomatik əlaqələr kəsilmişdi. Bu əlaqələr yalnız 1975-ci ildə yenidən bərpa olunmuşdu.

OPEK dövlətləri arasında iqtisadi sahədə də fərqlər var idi. Bunun mühüm göstəricisi kimi milli gəlirin həcmi, ümumdaxili məhsul, neft gəlirləri və.s.-ni göstərmək olardı. Buna görə də hər bir OPEK üzvü təşkilatda iştirakla maksimum gəlir əldə etməyə çalışırdı. Siyasi məqsədlərin müxtəlifliyi ona gətirib çıxarırdı ki, OPEK daxilində daima müxtəlif qruplaşmalar yaranırdı. Təşkilatada aparıcı rolunu İran və Venesuela oynayırdı. 60-cı illərin sonundan ərəb dövlətlərini öz ətrafında birləşdirən Liviya liderliyə iddia etməyə başladı. Qiymətlərlə bağlı məsələlərin müzakirəsində Səudiyyə Ərəbistanı və İranın mövqeyi güclənmişdi. Xarici neft konsessiyalarının milliləşdirilməsi uğrunda mübarizədə Əlcəzair, İraq və Liviya mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Müxtəlif dövlətlərin mövqelərindəki fikir ayrılıqları, bu və ya digər məsələyə müxtəlif yanaşma OPEK-in fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Bu onunla əlaqələndirilirdi ki, uzun müddət OPEK-in fəaliyyət proqramı mövcud olmamışdı. Fəaliyyətinin ilk illərində təşkilat monopoliyalarla mübarizədə effektiv vasitə axtarırdı. OPEK dövlətləri bütün güclərini öz dövlətlərinin gəlirlərini artırmağa yönəlmişdilər. OPEK-in diqqət mərkəzində daim duran məsələ isə qiymətlərlə bağlı idi.

Tədricən monopoliyalarla mübarizə təcrübəsi qazanıldıqca neft hasil edən dövlətlərin vəziyyətinə ciddi təsir edən uzunmüddətli fəaliyyət proqramı işlənilib hazırlandı. OPEK tarixində əsas yeri 1968-ci ildə XVI konfransda “Üzvlətlərin siyasətinin əsas istiqaməti haqqında bəyanat” adlı qətnamənin qəbul olunması tutur. Qətnamədə xarici neft şirkətləri ilə üzvlətlərin münasibətlərinə

toxunulurdu. 25 noyabr 1966-cı il BMT Baş Assambleyasının 2158 sayılı qətnaməsi bu bəyanatda bir daha təsdiq olunur və qərara alınır ki, üzv dövlətlər öz təbii resursları üzərində tam suverenliyə malik olsunlar (31, 60). Əgər buna nail olmaq mümkün olmazdysa, müxtəlif tipli müqavilələr imzalanmalı idi ki, bununla da dövlətlər neftə nəzarətdə mümkün qədər çox paya malik olmalı idilər. Konfransda konsessioner şirkətlərin kapitalında payla çıxış etmək məqsədilə konsessiya müqavilələrinə yenidən baxılmasının zəruriliyinə toxunulurdu.

OPEK həm də neft şirkətlərinin gəlirlərinin məhdudlaşdırılması məqsədini qarşıya qoyurdu. Buna görə də qeyd olunurdu ki, hər bir neft hasil edən dövlətin müqavilənin mahiyyətinə və digər şərtlərinə yenidən baxmaq hüququ vardır. Bəyanatda həmçinin siyasi prinsiplər kimi OPEK dövlətlərinin şirkətlərin fəaliyyəti haqda informasiya almaq və konsessiya şirkətləri arasında yaranmış mübahisəli məsələləri həll etmək hüququ saxlanılırdı.

OPEK üzv dövlətlərin hüquqlarının təmin etmək üçün bütün tədbirləri görsə də, o heç vaxt xarici neft konsessiyalarının milliləşdirilməsi, təbii resurslar üzərində tam suverenliyin bərpa olunması, üzv dövlətlərin iqtisadiyyatının mühüm sferalarında xaricilərin ağılığını ləğv etmək kimi radikal tədbirlər həyata keçirmirdi. Təsadüfi deyil ki, 70-ci illərdə OPEK-in bəzi üzvləri xarici neft konsessiyalarını milliləşdirərkən OPEK-də bu fikrə birmənalı yanaşılmamışdı. İş onda idi ki, Səudiyyə Ərəbistan və yarımadanın bir sıra əmirlikləri rəsmi olaraq milliləşdirməyə qarşı çıxırdılar.

Monopoliyalar ikitərəfli əsasda fəaliyyət göstərir və belə hesab edirdilər ki, OPEK üzvləri arasında rəqabət və onlar daxilindəki ziddiyyətlər təşkilatın məhvini gətirib çıxaracaq. Lakin bütün ziddiyyətlərə baxmayaraq, neft hasil edən ölkələr həyati maraqların qorunmasında ümumi mövqedən çıxış edirdilər. OPEK-in mövqeyinin möhkəmlənməsi və nüfuzunun artmasını gören monopoliyalar onu yeni subyekt kimi tanımağa məcbur oldular. 1962-ci ilin fevralında British Petroleum OPEK-i beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat kimi tanıdı. Bu artıq monopoliyaların vahid cəbhəsinin dağılmasından xəbər verirdi. 1962-ci ilin noyabrında OPEK BMT Baş Katibliyində tamhüquqlu beynəlxalq təşkilat kimi

qeydiyyatdan keçdi. 1965-ci ildən isə OPEK və EKOSOS arasında rəsmi əlaqələr qurulmuşdur.

1.2. Yaxın Şərq nefti böyük dövlətlərin region siyasətini müəyyən edən başlıca faktor kimi

Müasir politoloqlardan Yaxın Şərqdə geosiyasi vəziyyəti araşdıran heç bir tədqiqatçı ABŞ-ın, Rusiyanın, Avropa İttifaqı dövlətlərinin, Çinin, Yaponiyanın və s. dövlətlərin neft maraqlarından yan keçə bilməmişdir. Belə ki, bu regionun ən vacib ehtiyatı olan neft dünyanın qalan hissəsinə həyati vacib olmaqla yanaşı, bütün böyük dövlətlər üçün də həyati əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə də bu bölgənin ehtiyatlarının dünyada ilk yeri tutduğu nəzər çatdırıldıqda bu daha aydın başa düşülür. Cədvəl 1-dən də görmək olar ki, bu region dövlətləri dünya üzrə neft ehtiyatına görə ilk yerləri tutur və ümumən bu region dünya neft ehtiyatının 65,3%-ə malikdir (58). Enerji tələbatı və istehlakı sahəsində proqnozlara nəzər yetirdikdə isə bu proqnozların hamısının enerji tələbatının artmasını göstərdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, ABŞ Enerji Departamentinin Enerji İnformasiya Administrasiyasının dəyərləndirməsinə görə növbəti 20 ildə enerji tələbatı 50%, enerji istehlakı isə 59% artacaqdır(58). Neft isə 38%-lə dünya enerji istehsalındakı birinciliyini qoruyacaqdır(53). Bu artan tələbatı ödəməyin isə yeganə mənbəsi Yaxın Şərq nefti olacaqdır. Çünki indiki dövrdə də başlıca neft təminatçısı olan Yaxın Şərq bölgəsi özünün ehtiyatları ilə buna qabil olan yeganə bölgədir. Məhz dünya iqtisadiyyatının fəaliyyəti üçün həyati olması bu regionu ABŞ xarici siyasətinin diqqət mərkəzində saxladığı ən başlıca regiona çevirir.

Digər tərəfdən bu regionda neftin kəsintisiz axması üçün problemlərin çox olması ABŞ-ı, bu regiona xüsusi diqqətini cəmləşdirməyə məcbur etmişdir. Bu problemlərin başında İsrail-Ərəb qarşıdurması və islam fundamentalizmi və radikalçı hərəkatı dayanır. Bundan əlavə ABŞ bu regionda mühafizəkar rejimləri dəstəkləyir, çünki maraqlarının bu rejimlərin hakimiyyətdə qalmasından asılı olduğuna inanır.

ABŞ-ın bölgədə mövcudluğunun əsasının qoyulması ingilislərlə sərt mübarizə şəraitində gedişi və bu ilk mövcudluğun əsasını qoyulmasının qiyməti 1928-ci ildə imzalanmış «Qırmızı cizgi» müqaviləsi oldu. Müqavilə konsorsium üzvlərinə Osmanlı İmperiyasının ərazisində bir-birilə rəqabət aparılmasını qadağan edirdi. Konsorsiumda paylar isə belə bölüşdürülmüşdü: «Royal-Daç-Şell» 23,75%, «BP» 23,75%, Fransa 23,75% və Amerikan maraqlarını təmsil edən «Mobil» və «Ekson» 23,75%. 5% də Qulbenkyana verilmişdir. Bundan sonra 1933-cü ildə ABŞ-ın «Sokal» şirkəti Səudiyyə Ərəbistanında 60 illik Əl-Həsa konsessiyasını əldə etdi (33, 79-81). 1936-cı ildə bu konsessiyaya «Teksako» şirkəti də qoşuldu. Bəhreində də ilk konsessiya 1937-ci ildə amerikan şirkəti «Gulf»a verilmişdir. Küveytdə isə BP ilə "Gulf" tərəfindən qurulmuş «Küveyt Oyl Kompani» 1934-cü ildə bütün Küveyti əhatə edən bir konsessiya müqaviləsi imzaladı. Beləliklə, Səudiyyə Ərəbistanı və Bəhreində konsessiyaların 100%-i Küveytdə 50%-i, «İraq Petroleum Kompani»də də payların 23,75%-i ABŞ-a aid olurdu(15, 146).

İkinci dünya müharibəsi dövründə baxmayaraq ki, ABŞ İngiltərə ilə müttəfiq idi, Yaxın Şərqi neft mənbələrinə sahib olma uğrunda mübarizə heç də səngimədi. Bu mübarizənin gedişində ABŞ Səudiyyə Ərəbistanının İngiltərənin təsiri altına düşməsindən qorxaraq 1943-cü il fevralın 18-də Səudiyyə Ərəbistanının ABŞ-ın müdafiəsi üçün həyati vacib elan edərək, «Lend Liz» qanununun əhatə dairəsinə daxil etmiş və birbaşa Amerikan yardımlarını başlatmışdı.

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, Yaxın Şərq nefti üzərində Britaniyanın üstünlüyü mövcud idi. Belə ki, 1943-cü ildə Britaniya Yaxın Şərq neft istehsalının 81%-nə, ABŞ isə cəmi 14%-nə nəzarət edirdi (43, 12). Bütün bunlar ABŞ hökumətini birbaşa Britaniya hökuməti ilə təmasa sövq edirdi. Bu təmaslar nəticəsində 1944-cü il avqustun 8-də ingilis-amerikan neft müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə ilə ABŞ Yaxın Şərqdə fəaliyyət göstərən amerikan neft şirkətlərinə qarşı britaniyalılar tərəfindən qoyulan məhdudiyətləri aradan götürməyə ümid edirdi. Həm də bu müqavilə ilə dünya neftinin istehsalını, tələb və təklifini nəzarətdə saxlamaq üçün Beynəlxalq Neft Komissiyasının yaradılması nəzərdə

tutulurdu. Amma yerli neft sənayesi tərəfindən etirazla qarşılanan bu müqavilə ABŞ Senatında ratifikasiya olunmadı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq siyasətdə önəmli keyfiyyət dəyişikliyi meydana gəmişdi. Dünya siyasətinə avropalı dövlətlər tərəfindən istiqamət verildiyi dövrə sona yetmiş, ABŞ və SSRİ-nin dünya siyasətini müəyyən etdiyi bir dövrə qədəm qoyulmuşdu. Beləliklə, «iki qütblülük» zamanı başlamışdı.

Təbii ki, belə vəziyyət Yaxın Şərqi də sirayət etmişdi. Artıq ABŞ-ın bölgəyə istiqamətlənən xarici siyasətinin əsas istiqamətləri də formalaşmışdı: neftin daimi «axmasını» təmin etmək; bölgənin Sovet İttifaqının nəzarətinə keçməsinin qarşısını almaq; mühafizəkar rejimləri daxili və xarici təhlükələrə qarşı qorumaq və İsrailin təhlükəsizliyini qorumaq. Bu istiqamətlərə nəzər yetirdikdə aydın şəkildə görsənir ki, bunlar bir amilə - neftə bağlı olan və onun daimi «axmasını» təmin etməyə yönələn vəzifələrdir. Belə ki, Sovet İttifaqının nəzarətinə keçməsindən bölgəni qorumaqla ABŞ müttəfiqlərinin strateji xammalla təmin edilməsinin kəsintisizliyini saxlamaq istəyirdi. Digər tərəfdən mühafizəkar rejimlərin qorunması ilə ABŞ bölgədə maraqlarının ödənməsinə çalışırdı, çünki o, inanırdı ki, yalnız bununla onun maraqları təmin oluna bilər (bu maraq isə neftlə təmin olunma marağıdır). İsrailin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə isə ABŞ bölgədəki rejimlərin qorunması və bu dövlətlərlə əlaqələrinin inkişafını uyğunlaşdırmaq siyasətini həyata keçirirdi və bu gün də bu siyasət davam etməkdədir. Belə ki, İsrail mövcud olunca rejimlər də mövcud olacaqdır, bu isə ABŞ üçün maraqların təminatı deməkdir.

Beləliklə, İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ bölgənin mühafizəkarı funksiyasını öz üzərinə götürdü. Buna görə İkinci dünya müharibəsindən zəifləyərək çıxan İngiltərə Türkiyə və Yunanıstan üzərində götürmüş olduğu öhdəlikləri yerinə yetirə bilməyəcəyini bəyan etdikdə, ABŞ 1947-ci ildə Trumen doktrinası ilə bu öhdəliyi öz üzərinə götürdü(31, 125). Çünki Türkiyənin Sovet təsiri altına düşməsi Yaxın Şərqi Sovet təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya buraxa biləcəyi kimi, Yunanıstanın da SSRİ-nin nəzarətinə girməsi bütün Qərbi Avropanın

təhlükəsizliyinə təhlükə törədən bir şərait yaradacaqdı və beləliklə, istər Yaxın Şərqdə, istərsə də, Avropada qüvvələr balansı Sovet İttifaqının lehinə pozulacaqdı.

Trumen doktrinası ilə Türkiyə və Yunanıstana 400 milyon dollar məbləğində yardımla yanaşı, ABŞ Səudiyyə Ərəbistanı və Bəhreində də liman yüngüllüyünü nəzərdə tutan müqavilələr bağlamışdı. Beləliklə, bu doktrina ilə bölgədə İngiltərə ikinci plana keçir və ABŞ-Sovet İttifaqı rəqabəti başlayırdı.

Bu dövrdən başlayaraq, ABŞ-da daxili istehsalda azalmalar, istehlakın artımı və başqa yerlərdən gələn ucuz nefti ixrac edilən Amerika neftinin yerinə xarici bazarlarda satabilmə mümkünlüyünün daha çox olması get-gedə ABŞ-ın neft ixracatının düşməsinə səbəb olmuşdu. Ona görə ABŞ məcburiyyətində qalmışdı.

1948-ci ildə ilk dəfə olaraq xaricə satdığından daha çox neft idxal edən ABŞ sonrakı illərdə də vəziyyəti dəyişə bilməmiş və 1956-cı ildə ABŞ-ın neft istehlakının 15%-i idxal edilən neftin payına düşürdü(31, 126). Beləliklə, ABŞ-ın xarici neftə ehtiyac duyması, ya da daha önəmlisi, amerikan neft şirkətlərinin artan dünya tələbatı qarşısında daha çox və daha ucuz neft istehsal edə biləcəkləri sahələrə yönəlmələri, Yaxın Şərq neftinin ABŞ üçün əhəmiyyətini artırmışdı. Yaxın Şərq neftinin 1950-ci illərdə Qərbi Avropa dövlətləri üçün daşdığı önəm, ABŞ Prezidenti tərəfindən belə şərh edilmişdi: «1950-ci ildə azad dünyanın digər hissəsi ABŞ-ın istehlak etdiyi neftin yarısından bir az daha çox neft istehlak etdi. Xarici ölkələrdəki istehlak səviyyəsi ölkəmizdəkinə oxşadıqca, bu ölkələrdəki neft istehlakının ABŞ-dakından daha sürətlə artmasını gözləyə bilərik. Buna görə bəzi vacib sənaye ölkələri böyük miqdarda yanacaq idxal etmək məcburiyyətində qadacaqdır və onlar üçün bunu təmin etmənin ən ucuz yolu Yaxın Şərq neftini almaq olacaqdır. Başqa yerlərdə yeni neft mənbələri tapılmasa belə, Yaxın Şərqlin ixracatçı ölkələrinin sürətlə artan tələbi ödəməyə kifayət edən mənbələri var. Gələcəkdə azad dünyanın Yaxın Şərqə ehtiyacı daha çox olacaqdır» (31, 129).

Bütün bunları nəzərə alaraq amerikan şirkətləri «Ekson» və «Mobil» 1941-ci ildə Qırmızı Cizgi müqaviləsindən çıxdılar və Səudiyyə Ərəbistanındakı konsessiyadan pay əldə etdilər. Digər tərəfdən ABŞ İran ilə BP şirkəti arasında milliləşdirmə ətrafında yaranmış ixtilafdən istifadə etdi və ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat

İdarəsinin İranda Müsəddiq hökumətini devirməsindən sonra qurulan konsorsiumda 40% pay əldə etdi. Bununla, Yaxın Şərq nefti üzərində nəzarət İngiltərədən ABŞ-ın əlinə keçdi.

Həm də ABŞ həyati maraqlarının olduğu bölgədə təhlükəsizliyi qurumunun yaradılması layihəsini həyata keçirməyə başladı və 1955-ci ildə Türkiyə ilə İraq arasında bağlanan müqavilə ilə Bağdad paktı yaradıldı İngiltərə, Pakistan, İranın da üzv olduğu bu pakt 1959-cu ildə İraqın buradan çıxmasını açıqlaması ilə SENTO-ya dönüştü. Digər tərəfdən 1956-çı il Süveyş böhranının ardından bölgədə Sovet təsirinin artması nəticəsində Eyzenhauer öz adıyla tanınan doktrinanı elan etdi. Bu sadəcə İngiltərənin bölgədə buraxdığı boşluğun doldurulacağı mənasını vermir, eyni zamanda Sovet təhdidi qarşısında ABŞ-ın Yaxın Şərqi müdafiə edəcəyini açıqca ifadə edirdi. ABŞ bu doktrina ilə beynəlxalq kommunizmin idarəsində olan istənilən dövlətin hücumuna məruz qalan Yaxın Şərq dövlətlərini, hərbi güc də daxil olmaqla lazım olan hər bir vasitə ilə qoruyacağını bəyan edirdi (10, 274).

50-ci illərin sonunda ABŞ-ın daxili bazarını qorumaq üçün idxal edilən neftə «kvota» sistemini tətbiq etməsi, həm də Sovet İttifaqının bazarı ucuz neftlə doldurması dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb oldu. Buna istehsalçı dövlətlərin etiraz etməsi isə bir birliyə dönüştü və 1960-cı ildə Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı -OPEK meydana gəldi ki, həmin dövrdən etibarən ABŞ xarici siyasətində neft maraqları uğrunda bu təşkilat önəmli yer tutmağa başladı.

1960-cı illərin sonlarından başlayaraq Vyetnam müharibəsinin gətirdiyi ağırlıq və beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyin azalması ilə əlaqədar olaraq ABŞ bölgə siyasətini Nikson doktrinası çərçivəsində qurmağa başladı. Bu doktrinanın ən böyük özəlliyi o idi ki, bundan sonra ABŞ-ın birbaşa bölgə ixtilaflarına hərbi müdaxilə etməyəcəyini və bunun əvəzinə hərbi və iqtisadi yardımla kifayətlənəcəyini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, bu doktrina ilə bölgədə iki böyük dövlət olan İran və Səudiyyə Ərəbistanına silah satışının artırılmasını nəzərdə tutan «İki dayaqlı» («Twin Pillar») siyasəti həyata keçirilməyə başladı. Yəni ABŞ bölgədəki maraqlarının qorunmasını bu iki dövlətin əli ilə həyata keçirməyə başlayırdı.

70-ci illərdə isə dünya neftinə tələbatın artması nəticəsində neftin qiymətləri yüksəlməyə başlayır. ABŞ-ın isə siyasi və iqtisadi maraqları qiymət artımını dəstəkləməsinə vacib edirdi. Belə ki, idxalat izninə sahib olan böyük şirkətlər daxildə istehsal olunmuş neftdən qat-qat ucuz olan nefti baha qiymətə satır və günü-gündən idxalı artırır dılar ki, bu da daxildə fəaliyyət göstərən kiçik şirkətlərin maraqlarına zidd idi. Kiçik şirkətlər mövqeləri isə ABŞ-ın xaricdən asılılığını azaltmaq istəyən Təhlükəsizlik Nazirliyinin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. Həm də ABŞ 1970-ci ildə neftin 80%-i daxili istehsaldan barrel 3,50 dollara, 20%-i isə xaricdən bareli 2,1 dollara təmin edərkən, Qərbi Avropa və Yaponiya istehlaklarının hamısını bareli 2 dollara idxal etdikləri neftlə təmin edirdilər. Belə vəziyyət sənaye məhsullarının dəyərində 15-20%-lik payın enerjiyə aid olduğu nəzərə alınarsa, Qərbi Avropa və Yaponiyaya böyük üstünlük qazandırır(19, 7).

Beləliklə, dünya bazarlarında xam neft qiymətlərinin yüksəlməsi ABŞ-a neft idxal etmə icazəsi olanların əlverişli vəziyyətlərini ortadan qaldıracağı və dolayısıyla, daxili istehsalı gücləndirəcəyi üçün; bundan başqa, Qərbi Avropa və Yaponiyanın sənaye məhsulları istehsalındakı üstünlüklərinə son verəcəyi üçün ABŞ hökumətinin istəklərinə uyğun gəlirdi. 1970-1977-ci illərdə Liviya və Fars körfəzindəki şirkətlərlə OPEK üzvləri arasında qiymətlər barədə aparılan danışıqlarda amerika hökumətinin neft şirkətlərinə bütün dəstəyini verməməsi belə açıqlana bilər. Bu danışıqlar nəticəsində imzalanmış Tehran və Tripoli müqavilələri isə qiymətlərin və istehsalın həcmnin müəyyənləşdirilməsi məsələsini ixracatçı dövlətlərin öhdəsinə buraxan dövrün başlanğıcını qoymuş oldu.

Lakin 1973-cü il ərəblərin neft embarqosu ABŞ-ın bu siyasətini dəyişdirdi. Belə ki, ABŞ-ın IV Ərəb-İsrail müharibəsində İsraili dəstəkləməsinə cavab olaraq ərəb dövlətləri bu ölkəyə embarqo qoymağı qərara aldılar(6, 160). Embarqonun 1974-cü il m ayına qədər davam etməsinə baxmayaraq (5 ay), ən böyük nəticəsi o ol ki, neft qiymətləri 370% artaraq 2 dollardan 11,75 dollara çatdı. Bu isə təkcə ABŞ-da 500.000 iş yerinin bağlanmasına və ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatında böhrana səbəb oldu. Bununla əlaqədar ABŞ OPEK-ə qarşı mövqeyini sərtləşdirdi

və ona qarşı istehlakçıların bir təşkilatını yaramaq siyasəti yeritməyə başladı. 1974-cü il fevralın 11-də keçirilən istehlakçılar Vaşinqton konfransında Beynəlxalq Enerji Agentliyinin yaradılması qərarı alındı. Agentliyin məqsədi böhranların təsirlərini azaltmaq idi.

1975-ci ildən başlayaraq isə ABŞ «qarşılıqlı asılılıq doktrinası»ı həyata keçirməyə başladı. Doktrinanın həlledici məqamı ondan ibarət idi ki, neft istehsalçısı olan ölkələrin maraqları ABŞ və digər sənayeləşmiş ölkələrlə yaxınlaşmalı, bir-birini tamamlamalıdır. Buna əsasən Yaxın Şən ölkələri ABŞ-a qəbul edilən qiymətlərlə neft ixracını təmin etməli, ABŞ isə bunun müqabilində bu ölkələrin iqtisadi inkişaf, silah təminatı proqramlarının həyata keçirməli idi(19, 116). Bununla onların iqtisadiyyatı qərb ölkələrinin iqtisad sabitliyinə bağlanılırdı.

Lakin İranda 1979-cu il inqilabı ABŞ-ın bölgə siyasətini təhlükə altına salan bir hadisə oldu. Belə ki, bu inqilab ABŞ-ın bölgədə maraqlarının əsas təminatçısı, SSRİ qarşısında bir sədd və bölgədə jandarm kimi gördüyü dövləti onun düşməninə çevirdi. Bu inqilab xüsusilə neft sahəsində dünya iqtisadiyyatına zərbə vurdu, belə ki, neftin qiymətləri 12 dollardan 1980-cı ildə 37 dollara qalxmışdı. Beləliklə, 1970-1980-cı illər arasında neftin qiyməti 1,8 dollardan 37 dollara qalxaraq 20 dəfə artmışdı(19, 72).

Bütün bunlar, həm də SSRİ-nin Əfqanıstana qoşun yeritməsi ABŞ-ın bölgədə neft maraqlarına təhlükə törətdiyi üçün ABŞ 20 il bölgədə izlədiyi Nikson doktrinasını tərk edərək Karter doktrinasına uyğun hərəkət etməyə başladı. Prezident Karter 1980-cı il yanvarın 23-də Konqresdəki nitqində bu doktrinanı belə şərh etmişdi: «Fars körfəzində nəzarəti ələ keçirmək üçün hər hansı xarici güc tərəfindən ediləcək müdaxilə ABŞ-ın həyati maraqlarına bir hücum kimi qiymətləndiriləcək və belə bir hücumla hərbi qüvvə də daxil olmaqla lazım olan hər cür vasitə ilə müqavimət göstəriləcəkdir»(49, 34). Bu doktrinaya uyğun olaraq bölgədə ABŞ-ın maraqlarını qorumaq üçün Çevik Qüvvə yaradıldı (Tam adı belədir: Acil Müdaxilə Ortaq Tapşırıq Gücü (Rapid Deployment Joint Task Force)).

80-ci illərdə isə ABŞ-ın neft maraqlarına təhlükə törədə biləcək hadisə İran-İraq müharibəsi oldu. Lakin bu müharibə neft qiymətlərində elə də artışı səbəb

olmadı və ABŞ bölgədə qüvvələr balansının qorunması səbəbindən müharibədə bu və ya qarşı tərəfin qalib gəlməsində maraqlı deyildi(54). Buna görə o, hər iki tərəfdə silah satışını davam etdirirdi və nəticə etibarilə, müharibədə heç bir tərəf mütləq qələbə çala bilmədi.

Beləliklə, ABŞ 1990-cı illərə qədər bölgədə neft maraqlarının təmin olunması üçün qüvvələr balansının saxlanmasına çalışdı və bunun üçün birbaşa hərbi müdaxilə etmədi. Lakin 1990-cı ildən sonra ABŞ-ın neft maraqlarının təminatı üçün bölgə siyasətində dəyişikliklər nəzərə çarpır.

1. 3. 1990-cı il Körfəz böhranı və ondan sonrakı dövrdə regionda geosiyasi vəziyyət

İraqın Küveyti işğal etməsi Yaxın Şərqdə ABŞ-ın maraqlarının qorunması baxımından yeganə yol saydığı qüvvələr balansını yenidən pozdu. Əvvəlki paraqrafda da göstərildiyi kimi İran və Əfqanıstandakı hadisələr səbəbindən ABŞ 1970-ci illər boyunca bölgə siyasətinin əsasını təşkil edən Nikson doktrinasını tərk etdi və Karter doktrinasına uyğun olaraq bölgədəki hərbi varlığını artırmağa başladı. Lakin bu bölgədə yeni bir böhranın yaranmasının qarşısını ala bilmədi və 1990-cı il avqustun 2-də İraq Küveyti işğal edib, onu XIX əyaləti elan etdi. Bu işə həm Fars körfəzi, həm də Yaxın Şərqdə qüvvələr balansını İraqın lehinə pozduğu kimi, ABŞ-ın neft maraqlarını da təhlükə altında qoyurdu. Belə ki, Küveytin neft mənbələrinin ələ keçirilməsi ilə İraqın OPEK-də və dünya neft qiymətlərinin formalaşmasında rolu artırdı. Bundan əlavə, bu Səudiyyə Ərəbistanına hücumun müjdəçisi ola bilər və bu hücum nəticəsində isə bütün ərəb neftinin İraqın nəzarətinə keçməsi ilə bütün dünya iqtisadiyyatı xaosa düşər ola bilərdi.

Bu dövrdə beynəlxalq sistemdə baş verən dəyişikliklər, xüsusilə Şərq blokunda baş verən hadisələr nəticəsində ABŞ dünyada lider ölkə halına gəlmiş, bununla yanaşı az-çox klassik qüvvələr balansı sistemlərinə bənzəyən alt sistemlərin ortaya çıxdığı bir quruluş yaranmışdı və yaranmağa doğru gedirdi. Belə vəziyyətdə ABŞ-ın qarşısında iki seçim qalmışdı: ABŞ ya qitəsinə dönərək bölgə qarşıdurmalarına qarışmayacaq, ya da öz maraqlarına da təhlükə törədən lokal

güclərin meydana çıxmasına mane olacaqdı. Birincini seçə bilməzdi, çünki lokal konfliktlər nəticəsində bölgədə meydana gələcək qüvvə digər dövlətləri də hegemonluğu altına alacaq və belə vəziyyətdə ABŞ-ın maraqları üçün də təhlükə yaranacaqdı. Beləliklə, şəraitin verdiyi imkandan istifadə edərək bu yeni quruluş içərisində balanslaşdırıcı dövlət rolunu yerinə yetirməyi qarşısına məqsəd qoyan ABŞ ikinci yolu seçmişdir(28, 71). Bu siyasət həm ABŞ-ın bölgə problemlərindən uzaq qalmasını, həm də lazım olduğunda müdaxilə etməsini təmin etməkdədir. Lakin ABŞ yeni dövəmdə birbaşa müdaxilə yerinə BMT mexanizmini bu müdaxilənin vasitəsi olaraq istifadə etmənin daha üstün olduğunu görmüşdür. Çünki iki qütblü sistemin pozulması ilə artıq BMT-də istənilən qərarları keçirmək daha asan hala gəlmişdi. ABŞ beləliklə, BMT vasitəsilə müdaxilə edərək həm də işin iqtisadi, siyasi və hərbi dəyərini tək başına qarşılamaq məcburiyyətində qalmamışdı. Buşun Körfəz böhranı ilə birlikdə dilə gətirdiyi «yeni dünya düzəninin» altında yatan əsas məna da elə bu idi(33, 164).

İraq tərəfindən digər təcavüz aktları belə cavab reaksiyalarına səbəb olmadığı üçün 250 minlik ordunun Yaxın Şərqə göndərilməsini Küveytin taleyi üçün qayğının ayağına yazmaq mümkün deyildi. Tamamilə aydın idi ki, əsl səbəb İraqın hücumunun davam etməsi qorxusu idi.

BMT TŞ 1990-cı il noyabrın 29-da İraqın Küveytdən yanvarın 15-nə qədər çəkilməməsi şəraitində gücdən istifadə edilməsini nəzərdə tutan 678 sayılı qətnaməni qəbul etdi. Bundan sonra 1991-ci il yanvarın 12-də ABŞ Konqresi prezidentə İraqı Küveytdən çıxarmaq üçün lazım bildiyi hər cür tədbiri həyata keçirməsi üçün səlahiyyət verdi. Səudiyyə Ərəbistanında toplanmış müttəfiq qoşunlarının sıralarında Misirdən, Suriyadan, Mərakeşdən, Böyük Britaniyadan, Fransadan, Pakistandan, Banqladeşdən və digər ölkələrdən qoşun dəstələri vardı. Aydın idi ki, Vaşinqtonu Küveytin azad olunmasından çox Səudiyyə Ərəbistanının müdafiəsi məsələsi narahat edir(30, 23). Beləliklə, 1991-ci il yanvarın 16-da «Səhrada tufan» əməliyyatı başladı. ABŞ prezidenti elə həmin gün Konqresə ünvanladığı məktubda ABŞ-ın böhrandakı təməl hədəflərini açıqlayırdı:

- 1) İraqın dərhal və qeyd-şərtsiz Küveytdən çıxarılması;

üçün İsrailə raket zərbələri endirdi, ABŞ-ın təkidi ilə İsrail cavab zərbələr endirmədi və beləliklə, Səddam istəyinə nail ola bilmədi(37). İraq bu hücumlara İsrailin qarşılıq verməsi şəraitində ərəb dövlətlərinin onun yanında yer almaq məcburiyyətində qalacaqlarını gözləyirdi. Bu isə Fələstin dəstəyinin bir az daha artmasından başqa bir şeyə yaramadığı kimi, xüsusilə, işğal etdiyi bölgələrdən çəkilmək niyyətində görünməyən İsrailin işinə yaramışdı(70).

Nəticə etibarilə, müharibə İraqın qüvvələr balansını pozmasının qarşısını aldı, lakin İraqın hərbi, iqtisadi və siyasi qabiliyyətinin yox edilməsi ilə bölgədə yenə də balans pozulmuşdu. Yeni şəraitdə İran bölgəsinin ən güclü dövləti oldu. Böhran boyunca yeritdiyi siyasətlə siyasi təsirini artırmış olan İran, qiymətlərin yüksəlməsindən istifadə edərək neft gəlirlərini də əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq iqtisadi qüdrətini inkişaf etdirmişdir. Belə ki, böhran dövründə neft qiymətləri 40 dollardan da yuxarı qalxmışdı. Neftin qiymətlərinin qalxması isə Amerikada iqtisadi düşüşə səbəb oldu və Buşun ikinci dəfə prezident seçilməməsinin səbəbi kimi məhz bu göstərilir(39).

Bunların yanında İraqın şimalda kürdlər, cənubda isə şiələr səbəbindən bölünməsi bu dövlətin torpaq bütövlüyünü mübahisəli bir hala gətirdi. Bununla ABŞ-ın məqsədi şiələrə qoruma təmin etməkdən ziyadə, İraqda İran lehinə bir hadisənin ortaya çıxmasını və ya bölgəyə İranın müdaxiləsinin gündəmə gəlməsinin qarşısını almaqdı. Kürdlərdən isə ABŞ bölgə ölkələri ilə əlaqələrində istifadə etməkdədir. Belə ki, müstəqil Kürd dövlətini yaratmaqla ABŞ Türkiyə, İran və Suriyaya qarşı istifadə edə biləcəyi daimi bir «kartı» itirmək istəmir.

Müharibədən sonra Körfəz dövlətləri xarici təhlükəsizlik məsələlərini həll etmək üçün yeni bir yol axtarışına çıxdılar.

Lakin, ərəb alyansının daxilində fikir ayrılıqları üzə çıxdı. Belə ki, Körfəz dövlətləri ərəb «müdafiə çətirini» yetərsiz sayıb amerikan qoşunlarının mövcudluğu lehinə çıxış edirdilərsə, Qahirə və Dəməşq bölgə təhlükəsizlik strukturları üçün təmiz ərəb çərçivəsindən çıxış edirdilər. Bununla bu cəhd də uğursuzluğa düşər oldu(34, 263).

Müharibədən sonra Buş yönətimi də yeni bir təhlükəsizlik strategiyası elan etmədi. Soyuq müharibə dövründəki balanslaşdırma siyasətinin məntiqi davamı olan və bölgədə mühüm bir dəyişikliyin bölgə sabitliyini pozacağı yanaşmasını əsas götürən və ABŞ xarici siyasətinin əsas vasitələrindən biri olan çevrələmə siyasəti əsasında Körfəz üçün yaradılan siyasət 1993-2001-ci illər arasındakı dövrə öz damğasını vurdu. Klinton administrasiyası hakimiyyətə gəldikdən bir az sonra 1993-cü il mayın 18-də Milli Təhlükəsizlik Şurası Yaxın Şərq Bölgəsi Məsuliyyətli Mərkəzi İdarəetmə Komitəsi tərəfindən ifadə edilən «İkili çevrələmə» siyasəti Soyuq müharibə dövründə bir-birinə qarşı istifadə edilən iki ölkənin indi birlikdə sistem xaricində qalmasını və bunun əvəzində ABŞ-ın Körfəz dövlətləri ilə inkişaf etdirəcəyi əməkdaşlığa əsaslanırdı. Beləliklə, 1993-cü ildən 2001 -ci ilədək ABŞ-ın bölgə neftinin dünya bazarlarına axmasını təmin etməsinin əsasını bu siyasət təşkil etmişdir.

«İkili Çevrələmənin» əsas hədəfləri İran və İraqın hərbi cəhətdən mühasirəyə alınması, iqtisadi sanksiyalarla bu iki rejimin davranışlarını dəyişdirmək, müttəfiqlərlə olan əməkdaşlığı artırmaq və hər iki ölkənin rejimlərini zəiflətmək idi. Bu yeni siyasət potensial iki düşmənin mühasirəyə alınması yolu ilə birlikdə sistem xaricinə atılması idi ki, bunun da altında bu iki dövlət arasındakı əlaqələrin bir yerə gəlməsini əngəlləyə biləcəyinə dair örtük bir hesabat vardı. Bundan əlavə bu siyasət dəyişikliyi ABŞ-ın İraq və İranı bir-birinə qarşı istifadə etmə siyasətindən çəkildiyini göstərirdi. Bununla ABŞ iki ölkəyə əsaslanan balans sistemindən üçlü bir balanslaşdırma siyasətinə keçdi. Bunun bir tərəfini ABŞ və Körfəz Əməkdaşlığı Şurası ölkələri, digər tərəflərini isə İran və İraq təşkil edirdi.

Lakin «İkili çevrələmə» siyasəti elan edildikdən bir az sonra bu siyasətin İrana yönəlik tərəfinə tənqidlər başladı. Xüsusilə, Rusiya və Çin kimi ölkələr ucbatından İrana yönəlmiş sanksiyalar və mühasirəyə alma məhdudlaşdırıldı. Bundan sonra «İkili çevrələmə» ancaq İraqın mühasirəsinə dönüştü. Belə vəziyyətdə Körfəzdə balans İranın lehinə pozulmağa başladı və Ərəb dövlətləri Körfəz böhranından əvvəlki siyasətlərinə geri dönərək, bu dövlətlərlə əlaqələrini yaxşılaşdırmaq və bununla da onlardan özlərini qorumağa başladılar (69).

1990-cı illərin ikinci yarısındakı hadisələr Körfəz müharibəsindən sonra İsrail-Fələstin məsələsindəki yaxşılaşmaya əsaslanan vəziyyəti dəyişdirdi. Bunun vacib parçalarından birini İraq ilə BMT arasında baş verən problemlər təşkil etdi. Belə ki, BMT TŞ 1991-ci ilin oktyabrında İraqın nüvə, kimyəvi və bioloji silahlanmanı yenidən yaratmasının qarşısını almağa yönəlmiş 715 sayılı qətnamə qəbul etdi ki, bu qətnamə İraqın BMT qərarlarına əməl etməməsi şəraitində gücdən istifadə edilməsini nəzərdə tuturdu(36, 83-84). İraq bu və əvvəlki qətnamələri pozaraq BMT mütəxəssislərinin araşdırmalarının maneçilik göstərirdi. Lakin, ABŞ-ın İraqa qarşı gücdən istifadə etmək istəyinə başda Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri olmaqla Körfəz dövlətlərinin çoxu qarşı çıxdı. Çünki bu dövlətlərin rəhbərləri bombalamanın Səddamı zəiflətmək əvəzinə gücləndirdiyini və öz dövlətləri daxilində buna qarşı çıxışları artırdığına inanır, ABŞ-ın İran şahını devrilməkdən qoruya bilmədiyini kimi, belə şəraitdə onları da qoruya bilməyəcəyini düşünürdülər.

Beləliklə, 1990-cı illərin ikinci yazısı ABŞ-ın «İkili Çevrəlmə» strategiyasının uğursuzluğuna səhnə oldu. Xüsusilə, ABŞ-ın İraq siyasəti hər il özü ilə bir pis xəbər gətirdi. «Neft əvəzində qida» (BMT TŞ-nin 986 sayılı qərarına əsasən yaradılan bu proqramı İraq 1996-cı ildə qəbul etmişdir)(39) proqramı Səddam Hüseyin daxilində iqtidarını möhkəmləndirməsini təmin etdi. S.Hüseyn ABŞ-a qarşı girişdiyi mübarizədən (ən vacibləri 1993, 1996 və 1998-ci illərdə olmuşdu. 1998-ci ildə keçirilən əməliyyat «Səhrada tülkü» adlanırdı və prezident B. Klinton ictimaiyyətin fikrini daxili problemlərdən yayındırmaq üçün bunu etmişdi)(60). ABŞ-ın hərbi gücdən istifadə etmək fikrindən çəkdiyini nəticəsi ilə çıxdı və iki dövlət arasındakı böhranları istiqamətləndirməkdə vacib üstünlük əldə etdi. ABŞ-ın İraq siyasətinin ən vacib vasitələri bir-bir iflasa uğradı.

İraqa qarşı həyata keçirilən embarqo 2000-ci ildəki hadisələrlə ciddiliyini itirməyə başladı. Belə ki, əvvəlcə qaçaqmalçılıq şəklində olsa da, artıq 2001-ci ildə İordaniya, ciddi iqtisadi itkilərə görə sanksiyalardan birtərəfli qaydada çıxmanı nəzərdə tutan BMT Nizamnaməsinin 50-ci maddəsindən istifadə edərək rəsmi şəkildə bundan imtina etdi. Onun ardınca Liviya, Misir, Tunis və Türkiyə də bu

rejimdən çıxdılar(36, 189). Həm də, əgər avropalılar regionda öz təsirlərini gücləndirməyə İraqın neft sənayesinə sərmayə qoymaq yoluyla nail olmaq istəyirdilərsə, amerikalılar Fars körfəzi ölkələrində möhkəm mövqelərini nəzərə alaraq buna sanksiyaların davam etdirilməsi ilə nail olmaq istəyirdilər. İstər dövlətlərin maraqları, istərsə də, embarqonun rejimə deyil, xalqa təsir etməsi embarqonun səhv bir vasitə olduğu nəticəsini yaratmışdı.

ABŞ-ın İraq məsələsində hədəflərindən biri olan Səddam Hüseynin əzilən bir xalq tərəfindən bir zərbə ilə devrilməsinə yönəlmiş siyasəti də uğursuz oldu. ABŞ rejimə qarşı zərbələri dəstəkləyirdi və ya özü təşkil edirdi, bundan başqa alternativ bir hakimiyyətin yaradılması üçün cəhdlər göstərirdi. Lakin, bunlar bir nəticə vermədi. İraq müxalifətinin dəstəklənməsi müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Bunun qarşısında uğurlu olan yeganə vasitə İraqın şimalında yaradılmış de-fakto kürd dövləti oldu. Beləliklə, 2001-ci ilə gəlindiyində ABŞ-ın İraq siyasətinin uğursuzluğundan danışmaq olardı.

Bununla birlikdə, ABŞ-ın «İkili çevrələmə» siyasəti İraqla bağlı istəniləndən uzaq nəticələri yaratmamış, bölgəyə etdiyi təsirləri baxımından de ABŞ-ı çətin bir vəziyyətə salmışdı. ABŞ-ın Körfəz müharibəsindən sonra Yaxın Şərqdə əldə etdiyi uğurlar arasında sayılan ordu yerləşdirməsi yuxarıdakı strategiyaya paralel olaraq özünə qarşı bir vəziyyət yaratmışdı. Bu strategiya çərçivəsində inşa edilən təhlükəsizlik quruluşu, iki tərəfdən ciddi problemlərlə qarşılaşırdı: ABŞ-ın müttəfiqlərinin ittifaqın hərbi cəhətindən duyduqları rahatsızlıq və bölgədəki təhlükənin dəyişməsi. Belə ki, ABŞ-ın bölgədəki müttəfiqləri artıq rejimlərinə yönələn təhlükənin xaricdən deyil, daxildən gəldiyinə inanırdılar. Körfəz Əməkdaşlığı Şurası (KƏŞ) ölkələrinə görə İran və İraq artıq onlara qarşı təhlükə törətmirdilər və daxili təhlükə xarici təhlükəni üstələmişdi, mövcud əsgər birlikləri isə bu təhlükənin qarşısını almaq əvəzinə, bunu yaradırlar. İran-Səudiyyə Ərəbistanı əməkdaşlığının Körfəzdə yaratdığı təhlükəsizlik inamı, ABŞ əsgərlərinin təmin etdiyi təhlükəsizlikdən daha üstün sayılırdı. Ərəb Liqasında İraqın yenidən bu quruma qəbul edilməsi barədə çağırışlar güclənmişdi. Artıq ərəblər ABŞ-ın onları özlərinin istədiyindən daha çox qoruduğu və bunun

lazımsız olduğu barədə fikirləşməyə başlamışdılar. Həm də, İran inqilabının bölgədə yayılma potensialını itirməsi ərəblərin öz ölkələrində İranın dəstəklədiyi qruplar tərəfindən təhdid edilməsi riskini minimuma endirmişdi.

Yuxarıda deyilənlərdən başqa ABŞ-ın bölgə siyasətinin qarşısında ideoloji problemlər də dayanırdı. Belə ki, SSRİ-nin çökməsi ilə bütün dünyada olduğu kimi, Yaxın Şərqdə də «sol» düşüncə ciddi bir geriləmə yaşamışdır. Lakin, ABŞ-ın «sol» ideologiyasının dağılmasının Yaxın Şərqdə yaradacağı ideologiya axtarışının onun lehinə nəticə verməsi gözləyişi həyata keçməmiş, hətta bunun tamam əksi baş vermişdi. Burada paradoks ondan ibarətdir ki, ABŞ burada ona qarşı ideologiyayı yaradan dövlətləri dəstəkləyərkən, onunla ideologiyada daha çox uyğunlaşma potensialı olan İraq və Suriya kimi rejimləri dağıtmağa çalışırdı. Beləliklə, ABŞ-ın dəstəklədiyi və Yaxın Şərqi dəyişdirəcəyinə inandığı qloballaşma onun bölgədəki ideoloji düşməninə gücləndirməkdədir. Ərəblərin çoxu qloballaşmanın imperializmin bir vasitəsi olaraq görür və ona qarşı sərt mövqe nümayiş etdirirdilər və Qərb dəyərlərinin formalaşdırdığı təzyiq altında onlar liberalizmə yox, İslama və mühafizəkarlığa daha sıx sarıldılar və bu proses indi də davam etməkdədir. Bir çox aparıcı politoloqlar da belə hesab edirlər ki, Körfəz böhranının ən qorxulu nəticələrindən biri bir çox ərəb ölkələrində siyasətin islamlaşdırılmasıdır. Bu hərəkət isə açıq-aydın antiamerika xarakterlidir(36, 190). Həm də ABŞ-a qarşı mövqe sosial-iqtisadi sahəyə də daşınılır. Belə ki, Körfəz böhranından sonra pozulan iqtisadi quruluşun səbəbləri kimi ABŞ və onun şirkətləri sayılır. Səudiyyə Ərəbistanında hər il artan büdcə kəsiri 2002-ci ildə 12 milyard dollara, Küveytdə isə 8,2 milyard dollara çatmışdı. Səudiyyə Ərəbistanının əhalisinə olan daxili borcu 169 mld dollardır. Bu isə antiamerika hissələrin daha da coşdururdu.

Əhalinin artımı ilə bağlı problemlər də ərəb dövlətlərini çox güclü düşündürən məsələlərdəndir. Bu vəziyyət xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanında daha problemlidir. Lakin bu gənc nəsil də bu vəziyyətdən çıxış yolunu liberallaşmada deyil, Qərb dövlətlərinin özlərindən əl çəkmələrində görürlər. Bu isə yenə də Qərbə

qarşı, daha doğrusu ABŞ-a qarşı onların islam hərəkatlarına daha çox bağlanmasını gücləndirməkdədir.

Əl-Qaidə kimi islam təşkilatının yaranmasını şərtləndirən amilləri ABŞ özü yaratmışdır. Artıq dövlət səviyyəsində olmasa da, cəmiyyət səviyyəsində bu quruluş ərəblər arasında dəstəklənir. Üstəlik, sadəcə Səudiyyə Ərəbistanında deyil, Misir və İordaniyada da bu təşkilatların tərəfdarları çoxdur. Bu mənada, ABŞ-ın, xüsusilə müttəfiq ərəb dövlətləri ilə əlaqələri onu dilemma ilə qarşı-qarşıya qoydu.

Lakin bu yuxarıda sadaladığımız səbəblərlə yanaşı İraqa qarşı müharibəni ABŞ üçün cəlbədicə edən bir səbəb də vardı ki, bu da şübhəsiz neft idi. Belə ki, İraq 112 milyard barel neft ehtiyatları ilə dünyada Səudiyyə Ərəbistanından sonra ikinci yerdədir. Belə bir strateji xammal mənbəyinin ələ keçirilməsi isə qlobal hegemonluq üçün çox vacibdir. Çünki Qərbi Avropa və Yaponiya bu bölgənin neftindən çox asılıdırlar. Digər tərəfdən amerikan Milli energetika institutunun 2001-ci il üçün hesabatında deyilir ki, İran və Rusiya birlikdə ABŞ-ın neftə olan tələbatını ödəməyə qadirdirlər. Bu isə o demək idi ki, ABŞ-ın OPEK ölkələrindən asılılığı heçə enəcəkdi. Həm də bu ABŞ-a dünya bazarlarında neft qiymətlərinin formalaşmasında hakimiyyəti Səudiyyə Ərəbistanının əlindən almağa kömək edəcəkdi.

Beləliklə, bütün bu yuxarıda sadalanan səbəblərə görə həm ABŞ-ın bölgədə yeridiyi siyasətin onun istəklərini verməməsinə və ona qaş vəziyyət yaratdığına, həm İslam radikalizminin güclənməsinə, həm də neftə görə ABŞ Fransa, Rusiya, Almaniya və digər ölkələrin etirazlarına baxmayaraq İraqa qarşı müharibəyə getdi və 2003-cü il martın 20-də başlayan müharibə aprelin sonunda başa çatdı. Müharibədən əvvəl verilən bədbin proqnozların heç biri isə özünü doğrultmadı. ABŞ-ın dünya hegemonluğunda atacağı növbəti addımları isə vaxt göstərəcəkdir.

II FƏSİL

OPEK-in neft strategiyasında ABŞ, Qərbdəki ölkələr, Rusiya və Çinin yeri

Bipolyar sistem dağıldıqdan sonra böyük ölkələrin statusunda da ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu mənada müasir ABŞ özündə köhnə dövrün “qalıq”larını əks etdirirdi. Onun siyasəti keçmiş statusunu geri qaytarmağa yönəlmişdi. Bu, neft təchizatının stabilliyinin təmin edilməsində, daha geniş mənada isə, enerji təhlükəsizliyinin əsas xəttinin müəyyən olunmasında özünü göstərirdi.

XIX əsr neft əsrinin əvvəllərində ABŞ öz neft resurslarından istifadə edən Böyük Üçlüyə daxil idi.(ABŞ, SSRİ, Rumıniya.) Buna baxmayaraq, intensiv iqtisadi inkişaf enerjiyə olan tələbatın da artmasını şərtləndirirdi. 70-ci illərin ortalarından başlayaraq ABŞ digər regionlardan ucuz xammal almaq xəttini götürdü. Bu andan etibarən coğrafi faktor ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatı, eləcə də dünya siyasətinə ağırlığına mane olmağa başladı. OPEK-in yaradılması, ərəb- İsrail müharibəsi gedişində neft hasilatına qoyulan məhdudiyyətlər və embarqolar ərəb dünyasının neft hesabına ABŞ-ın siyasi hegemonluğuna ilk etirazları oldu. Ərəb ölkələri İsraili dəstəkləyən ölkələrə qarşı neft boykotu elan etdilər və neft çatışmazlığı ehtimalı qiymətlərin anidən qalxmasına səbəb oldu.

Ərəb ölkələrinin neftdən silah kimi istifadə cəhdinin əsas səbəbi isə onların təbii ehtiyatlarının qiymətinə və ehtiyatlara nəzarəti amerikan şirkətlərinin həyata keçirməsi ilə əlaqədar idi. Hətta, ABŞ-ın yaxın müttəfiqi olan İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvi 1973-cü ildə “The New York Times” qəzetinə verdiyi müsahibədə deyirdi ki: “Siz bizdən xam nefti alıb əvəzində hazır məhsulları 100 qat artıq qiymətə bizə satırsınız. Bu daha ədalətli olardı ki, siz neftin qiymətinin 10 qat artığını bizə ödəməyə başlayasınız.”(65).

1970-ci illərdə neft qiymətlərinin qalxması ilə əlaqədar ABŞ-ın digər müttəfiqi Səudiyyə Ərəbistan kralı Veysəlin də mövqeyi maraqlıdır. Məhz o, ABŞ-a neft satılmasına tam embarqo qoyulması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Buna görə də 1974-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq dünyada neftin qiyməti 4 dəfə artmışdı.

Həmin dövrdən etibarən qiymətlərin müəyyən edilməsində əsas rol və təşəbbüs OPEK-in əlinə keçmişdi.

Formal olaraq iri xarici neft şirkətləri milli şirkətlər, əsasən də, dövlətlər tərəfindən sıxışdırılırdı. Lakin transmilli korporasiyaların (TMK) texnoloji və idarəetmə cəhətdən üstünlüyü beynəlxalq neft ticarəti və dünya neft sektorunda onların nəzarətinin qorunub saxlanmasına yardım edirdi. Faktiki olaraq, bu tarixi mərhələdə TMK və ixracatçı dövlətlər arasında kompromis əldə olunmuşdu. Siyasət sahəsində bu kompromis ABŞ və ərəb monarxiyalarının əməkdaşlığında özünü göstərirdi. Neft qiymətlərinin yüksək olmasına baxmayaraq, Vaşinqton Yaxın Şərq ölkələri ilə hər hansı bir ciddi qarşıdurmaya yol verə bilməzdi. ABŞ regionda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün İran və Səudiyyə Ərəbistanla müttəfiqlik edərək “dolayı mövcudluq” siyasətini həyata keçirməyə məcbur idi. Bu dövlətlər ABŞ-dan ən müasir silahları alır və amerikan təlimatçıları İran və Səudiyyə Ərəbistanın zabit korpusuna təlimlər keçirdi. Lakin bu addımlar 1970-80- ci illərdə xaricdə neft qiymətlərinin artmasının qarşısını ala bilmədi. İranda islam inqilabı baş verərkən yenidən neft çatışmazlığı təhlükəsi yarandı. 1980-ci ilədək neft qiymətləri 36-40 dollar qalxdı. Son illərdə neft qiymətində enib-qalxmalar müşayiət olunsada, 2000-ci ildən başlayaraq neftin qiyməti yüksələn xətlə inkişaf edir.

Qlobal iqtisadi sistemin istehsal-istehlak münasibətlərində ABŞ-ın neft siyasəti, beynəlxalq siyasi arenada isə geopolitik maraqları dəyişikliyə uğrayırdı. Belə hesab olunurdu ki, ABŞ neft ixrac edən ölkələrin “neft hüquqları”ni tanıyır. İraq orduları Küveytə daxil olarkən Vaşinqtonda artıq başa düşürdülər ki, əsas enerji ehtiyatları İran körfəzində 5 əsas şirkətin əlindədir.(həmçinin, Venesuellanın) Bu baxımdan ABŞ üçün OPEK-in təsir dairəsindən kənar olan alternativ enerji resurslarına malik olan ərazi tapmaq çətin idi. Neft sahəsi ABŞ-ın milli iqtisadiyyatına, ən əsası isə milli təhlükəsizliyinə təhdid yaradırdı. Bununla belə, neft böhranı Yaxın Şərqdə davam edən siyasi oyunun başlıca xüsusiyyətlərini – İraq rəhbərlərinin neftə əsaslanan hərbi-siyasi güclə regiondakı amerika

maraqlarına qarşı çıxmasını açıq-aydın göstərdi. İraq rəhbərliyi Küveyt nefti hesabına böyük geopolitik planları maliyyələşdirməyə ümid etməklə taktiki səhvə yol verdi. Əgər həmin dövrə kimi Vaşinqton İraqda diktator rejimini, kütləvi silahların yayılmasını və insan hüquqlarını bəhanə edirdisə, indi o, Yaxın Şərq məsələlərinə qanuni müdaxilə etmək hüququnu əldə edirdi. Bununla da, ABŞ OPEK ölkələri ilə ticarət sahəsində əlaqələr yaradaraq onları başlıca satış bazarına çevirməyə ümid edirdi.

Hazırda enerji sahəsində tektonik dəyişikliklər baş verir. 2004-cü il avqustun ortalarında Prezident Corc Buş Qərbi Avropa və Asiyada 70 min hərbcini yerləşdirərkən o, amerikan ordusunun yeni vəzifə və məqsədlərinin xüsusilə nəzər çatdırmışdı – terrorizmlə mübarizə və qlobal təhlükəsizliyin təminatı. Daha bir məqsəd isə xalqların milli təhlükəsizliyinin əsas komponentini qorumaq kimi müəyyən edilirdi. Bu komponent isə enerji resursları hesab edilirdi. Bu baxımdan Pentaqon “qeyri-stabil ərazilər”i belə müəyyən edirdi: Karib hövzəsi – Afrika – Qafqaz – Yaxın Şərq – Orta Asiya – Şimali Koreya – Cənubi Asiya.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyada yeni amerikan bazaları açılmağa başladı. Bu ABŞ-a Orta Asiyada “islam faktoru”na və Qərbi Avropa və Amerikan bazarlarını milyonlarla barrel neftlə təmin edən strateji əhəmiyyətli Xəzər regionuna nəzarət etməyə imkan verdi. Əfqanıstan, Qətər, Oman və Səudiyyə Ərəbistandakı bazalar İran körfəzində uzun müddət qalmağa təminat verirdi. Nigeriya və digər Qərbi Afrika dövlətləri ilə razılaşmalar digər mühüm neft regionu olan Qvineya körfəzinə nəzarət etməyə imkan verirdi.

RF ilə Asiya neft yollarının və Rusiyanın neftlə zəngin olan şimal ərazilərinin bölüşdürülməsi uğrunda aparılan siyasi oyun təəccüblü mənzərə yaradırdı. Tamamilə məntiqlə uyğun bir sual meydana çıxırdı: “ABŞ həqiqətən xarici neftdən asılı idimi?” 1965-ci ildə ABŞ-da neftə tələbat 25% artdığı halda, neft gəlirləri 20%-ə düşmüşdü. Nəticədə, dövlət hər gün 10 mln. barrel neft idxal edirdi. Lakin faktiki olaraq, 1973-cü ildə embarqo zamanı heç bir prezident kampaniyasında ölkənin enerji təhlükəsizliyi məsələsi qoyulmurdu(27, 78-81).

Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın idxal etdiyi neftin ¼-i Yaxın Şərqi payına düşürsə, digər dövlətlərin asılılığı bundan dəfələrlə çoxdur. Məs, Yaponiya neftin 75%-ni, Çin isə 50%-ni Fars körfəzi dövlətlərindən alır. ABŞ-ın onlardan üstün cəhəti odur ki, ABŞ-ın Kanada və Meksikadakı daha təhlükəsiz “neft arealı”na daxil olmaq imkanı var. Yeganə mənfi cəhət ondan ibarətdir ki, neftin qiyməti amerika bazarında deyil, dünya bazarında müəyyən edilir. Yaxın Şərqi regionundan gətirilən ucuz neftin təchizatının azalması digər istehsalçıların təklifi ilə qiymətlərə təsir edə bilər.

Ona görə də amerikalılar öz potensial neft ehtiyatlarından hazırkı dövrdə istifadə etməməklə onu ölkənin gələcək təminatı üçün saxlamağı daha məqsədəuyğun hesab edirlər. Əgər 2025-ci ilə qədər Arctic National Wildlife Refuge istifadə edilərsə, ABŞ 70%-lik tələbatın 64%-ni idxal hesabına ödəyəcək. Bundan başqa, Vaşinqton ölkədə neft sahələrinin inkişafının strateji əhəmiyyətini yaxşı başa düşür. Ona görə də ekspertlər proqnozlaşdırırlar ki, yeni texnologiyalarla neftin keyfiyyətini artırmaq və investisiyalar hesabına neft sənayesindən daha çox gəlir əldə etmək mümkündür. Belə məhsullar dünya qiymətlərinə müsbət təsir edə bilər.

Daha bir mühüm məsələ isə Green River Formation neft rayonunun inkişafı ilə bağlıdır. Hesablamalara görə buradan əldə olunan gəlirin orta statistik rəqəmi 800 mlrd. barrel olacaq ki, bu da Səudiyyə Ərəbistanı üstələyir. Digər tərəfdən ABŞ apardığı “neft müharibələri” ilə təkə qıtsadi təhlükəsizliyini təmin etmir, həm də beynəlxalq münasibətlər sistemində ən yüksək mövqeyə sahib olmağa çalışır.

İraqda olan amerikalılar özləri üçün elə enerji təhlükəsizliyi sistemi yaratmaq istəyirdilər ki, neft sahəsinə nəzarət siyasi stabilliklə tamamlansın. Məhz bu perspektivlər ABŞ-ın enerji siyasətinin inkişafına yardım edə bilərdi. Əgər Amerikan dövlət xadimlərinin Latın Amerikasındakı fəaliyyəti ənənəvi xarakter daşıyırdısa, Asiyanın, xüsusilə də Rusiyanın resursları ABŞ-ın xarici siyasət strategiyasının yeni cizgilərini təşkil edirdi. Yaxın Şərqi dünya neft bazarlarında böyük potensiala malik olması Ağ Ev üçün həm də siyasi fonda böyük əhəmiyyətə

malik idi. Birincisi, bu regionun resurslarından geniş şəkildə istifadəyə imkan verirdi. İkincisi, Neft ixrac edən dövlətlər arasında rəqabət üçün şərait yaradırdı. Nəhayət, neft mənbələrinə enerji şirkətlərinin qoşulmasına imkan verirdi. Bütün bunlar Yaxın Şərqi dövlətlərinin təbii ehtiyatları üzərində suverenliyini azaltmağa yönəlmişdi. Qlobal məsələ isə OPEK-in iqtisadi və siyasi rolunu azaltmaq idi. ABŞ Enerji nazirliyinin İnformasiya agentliyinin məlumatına əsasən, OPEK dövlətlərinin potensial gəliri gündə 7 mln. barreldir.

Beləliklə, enerji sahəsinə ABŞ mövqeyinin qeyri-stabilliyi regionda təhlükəsizlik şəraitinin yaradılması və amerikalı hakimiyyətinin stabilliyinin qorunması ilə bağlıdır. Güclü xarici siyasət təzyiqi anti-amerikan əhval-ruhiyyəsini gücləndirsə də, ABŞ bununla həm də neft dövlətlərinin dünya enerji bazarlarında iştirak edən ABŞ rəqibi ilə münasibətlərinə yenidən baxmağa məcbur edir. Burada söhbət, təbii ki, Rusiyadan gedir. ABŞ qiymət siyasətinin müəyyən edilməsində Rusiya ilə OPEK-in qarşılıqlı əlaqələrinin intensivləşməsindən narahatdır.

Müasir dövrdə neft sektorundakı tektonik dəyişikliklərin yeni mərhələsi 20-25 il əvvələ nisbətən daha dramatikdir. Qlobal neft bazarının inkişafı prosesində hazırkı dəyişiklikləri bu cür dəyərləndirmək olar:

1. *OPEK ölkələrinin nüfuzunun azalması* – Bir tərəfdən, neft idxal edən İEO-in müxtəlif mənbələrdən neft idxalını genişləndirməsi, digər tərəfdən İEO-in daha cəlbedici və gəlirli neft biznesində iştiraka meyilli olması OPEK üzvü olmayan neft ixrac edən dövlətlərin rolunun artmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, OPEK dövlətlərinin neft bazarında çəkisi və nüfuzu aşağı düşmüşdür. 2004-cü ildə OPEK dünya neft istehsalının 41%-ni həyata keçirmişdir, bunun da 30.7%-i Yaxın Şərqi dövlətlərinin payına düşmüşdür. Doğrudur, İran və Yaxın Şərqi dövlətləri dünya neft ixracatının 40.8%-nə nəzarət etsələr də, bu göstərici 1994-cü il ilə müqayisədə (46.2%) xeyli aşağı düşmüşdür(43).

OPEK-in mövqeyi daha çox Asiyada zəifləyib. 1960-70-ci illərdə İndoneziya bu təşkilatın nüfuzlu üzvlərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda neft qiymətlərinin qaldırılması uğrunda da ciddi mübarizə aparan dövlətlərdən biri idi. Bu dövlət ilk olaraq “Yeddi Bacı”lara qarşı blokadanı dayandırmış və hasilatın pay

bölgüsünə əsaslanan bir çox müqavilə imzalamışdır. Lakin 2000-ci ildən başlayaraq İndoneziya OPEK-də qalıb-qalmaması ilə bağlı ciddi dilemma qarşısında qalmışdır. Çünki 1994-cü ildə günlük hasilatı 1.589 mln. barrel olan İndoneziyada 2004-cü ilədək bu göstərici 1.126 mln. barrelə qədər azalmışdır(48; 43). İndoneziya özü neft məhsulları idxal edən dövlət olduğundan 2004-2005-cü illərdə neft qiymətlərinin yüksəlməsi onu ciddi maliyyə böhranı ilə üz-üzə qoydu. 2004-cü ildə İndoneziya 7.4 mlrd. dollar itirdi. Bu isə onun büdcəsinin 1/4-nə bərabər idi(37).

OPEK-in fəaliyyətinin effektivliyinin azalmasının digər səbəbi isə OPEK daxilində hasilat kvotası və neft ixracatı ilə bağlı dövlətlərin müxtəlif mövqe nümayiş etdirməsidir. Təşkilat faktiki olaraq, idxalçılarla münasibətdə kompromisə getməyə hazır olan Səudiyyə Ərəbistan və buna qarşı çıxan İran arasında tərəddüd edir. ABŞ isə 1990-cı illərdən başlayaraq, OPEK-in bir sıra üzvlərinə (məs, Nigeriya) təşkilatdan çıxmaq, neft hasilatı üzərinə kvota qoyulmasından imtina etmək və hasilatı artırmaq üçün təzyiq göstərir.

2.Yeni neft idxalçılarının sayının artması – Məlumdur ki, neftə ən çox tələbatı olan dövlətlər inkişaf etmiş Qərbi Avropa dövlətləri və Yaponiyadır. Lakin hazırda bu qrupa Çin, Hindistan, Braziliya kimi iri dövlətlər də daxil edilir. 2004-cü ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (İƏT) daxil olan yeni sənaye dövlətlərinin neftə tələbatı 59.8% təşkil etmişdir. Bir sıra dövlətlərin neft tələbatına dair cədvələ nəzər yetirək: Cədvəldən də görüldüyü kimi, Çinin tələbatı Yaponiyayı üstələmiş və dünyada II yeri tutmuşdur. Bu tələbatın inkişaf dinamikasına baxaq: 1990-cı ildə Yaponiya ilə müqayisədə (5.1 mln.barrel/gün) Çinin tələbatı gündə 2.3 mln. barrel təşkil etmişdir.

Bir sıra İEÖ və İOÖ-in neftə tələbatı			
İEÖ		İOÖ	
ABŞ	2 4,9	Çin	8 ,2*
Yaponiya	6 ,9	Hindistan	3 ,2
AFR	3 ,3	Meksika	2 ,3
Cənubi Koreya	2 ,8	Braziliya	2 ,2
Kanada	2 ,6	Səudiyyə Ərəbistan	2 ,1
Fransa	2 ,5	İran	1 ,9
İtaliya	2 ,4	İndoneziya	1 ,5
Vöyük Britaniya	2 ,1	Tailand	1 ,2
İspaniya	2 ,1	Türkiyə	0 ,8
Niderland	1 ,2	Cənubi Afrika	0 ,7
Cəmi	5 0,3	Cəmi	2 3,2
*Honq-Konqla birlikdə – 8,6%.			

*Cədvəl: 2009-cu ildə,
faizlə (43)*

Bunu da qeyd etməklə
lazımdır ki, neftə tələbat
dinamikası bu tempə artsa,

yeni tələbatçılar İEÖ-i üstələyəcəklər. Əvvəllər dünyada neftə tələbatı olan 3 qrup mövcud idi – 1.Şimali Amerika (ABŞ, Kanada) 2. Qərbi Avropa 3.Şimal-Şərqi Asiya (Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan). Hazırda isə buna sürətlə inkişaf edən dövlətlərin daxil olduğu 4-cü qrup əlavə olunur.Bütövlükdə İOÖ-in neftə tələbatı

(25.7%) artıq Şimali Amerika qrupu ilə (27.5%) müqayisə edilə bilər. Şimal-Şərqi Asiya (10.3%) isə Qərbi Avropa ilə (15.5%) müqayisə edilir. Belə vəziyyətdə neft ixrac edən dövlətlərin Qərb dövlətlərindən asılılığı artır. İxracatçılar isə yeni əlaqələr yaratmağa çalışırlar. Məs, ABŞ-la arasında ziddiyyətlər olan İran neft və qazının Pakistan və Hindistana ixracatı ilə bağlı danışıqlar aparır. Səudiyyə Ərəbistan Çinlə əməkdaşlıq edir. Eyni zamanda, Çin İrandan da neft idxalına böyük əhəmiyyət verir.

Bununla da, enerji təchizatı sahəsində iştirakçıların mövqeyi ilə əlaqədar tamamilə yeni konfigurasiya formalaşır. Super dövlətlərin diplomatik təzyiqi və sanksiya tətbiqi ilə təhdidləri isə artıq effektivliyini itirib. “Enerji daşıyıcıları” faktorundan təkcə konflikt yaratmaq üçün deyil, tənzimlənməyən münaqişələrin dondurulması üçün də istifadə olunur. Məs, Hindistan hökuməti 4.5 mlrd. dollar dəyərində olan İran, Pakistan və Hindistandan keçəcək neft kəmərinin çəkilişinə razılıq vermişdir. (Sonradan Çinin də daxil olması gözlənilir.) Dehli üçün enerji təhlükəsizliyi hərbi təhlükəsizlikdən daha az əhəmiyyətə malik deyil. Pakistanla ziddiyyətlər, üç dəfə Hindistan-Pakistan müharibəsinin olması da birgə enerji layihələrində iştirak üçün maneçilik törətmir. Mətbuatda qeyd olunanları təsdiqləyərək bu fikrə gəlmək olar ki, “bu saziş ABŞ-ın İrani təcrid etmək strategiyasını tamamilə iflasa uğratdı.”(37).

3. Neftə böyük tələbatı olan köhnə idxalçılardan neft idxalından daha da asılı vəziyyətə düşməsi – Neftə tələbatı 4 dəfədən çox artan ABŞ özü neft hasilatına başlayacaq və neft hasilatına görə dünyada 2-ci yeri tutacaq. (Səudiyyə Ərəbistanından sonra) Digər tərəfdən Böyük Britaniya tamamilə qaz idxalından asılı vəziyyətə düşəcək.

4. Neft –qaz sektorunda investisiya sahəsində rəqabətin kəskinləşməsi – Yeni sürətlə inkişaf edən dövlətlərin neft şirkətləri aktiv fəaliyyətə başlayıb. Məs, Çin hasilatın pay bölgüsü sazişi əsasında Qərb TMK-ı ilə birgə şelf zonasında neft çıxarılmasını həyata keçirir.

2004-cü ilin yayından Çin hökuməti Asiya, Afrika, Latın Amerikasını və hətta, Şimali Amerikada investisiya qoyuluşunu artırmağı qərara alıb. Bunun üçün Çinin

kifayət qədər maliyyə imkanları var. Aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, Honq-Konqun Çinin bir hissəsi olduğunu nəzərə alsaq, Çin xarici valyuta ehtiyatlarına görə 1-ci yerdə qərarlaşa bilər.

Xarici valyuta ehtiyatları (2005-ci il, mlrd. dollar ilə)					
1	Yaponiya	8 25,0	6	Rusiya	1 35,9
2	Çin	7 11,0	7	Honq-Konq	1 18,3
3	Tayvan	2 53,6	8	Sinqapur	1 15,2
4	Cənubi Koreya	2 05,7	9	ABŞ	7 9,3
5	Hindistan	1 41,5	10	Malayziya	7 0,7

Hindistan 70% neft idxalından asılıdır. Məhz bu kontekstdə Rosneft şirkətinin Saxalin-1 layihəsində 20% aksiyaya sahib olmağını başa düşmək olar. Hind şirkətləri dünyanın 13 ölkəsində (Sudan, Liviya, Misir, Vyetnam, Rusiya, Suriya, Avstraliya, İraq, Qətər və.s.) enerji layihələrini maliyyələşdirir. Bundan əlavə, 2005-ci ilin yayında imzalanmış hind-iran müqaviləsinə əsasən, 25 il ərzində Hindistan İrandan 8 mlrd.dollar həcmində olan 5 mln.ton maye qaz alacaq. Hind şirkətlərinin də (ONGC, Videsh Ltd, Indian Oil Corporation, Oil India, GAIL /India) iştirakı ilə İranın Şimalı Fars əyalətində qaz yataqları işlənəcək(51).

ABŞ-ın ciddi narazılığına səbəb olan addımlardan biri də ABŞ-ın “Unocal” neft şirkətinin alınması uğrunda Şevron və Çinin «CNOOC» şirkəti arasında

gedən ciddi rəqabət olmuşdur. Çin alıcıları Şevronla müqayisədə daha çox ödəməyə hazır idilər. Ona görə də Şevron məbləği 17 mlrd.dollaradək artırdı. Buna cavab olaraq, Çin 18.5 mlrd. dolların aksiyalarla deyil, nağd pulla ödənilməsi kimi əlverişli təklif etdi. Yalnız 2005-ci ilin yayın sonunda «CNOOC» bütün ABŞ şirkətlərinin əlbir hərəkəti ilə üzləşdikdən sonra mübarizəni dayandırdı. ABŞ hökuməti Çin təklifindən imtina edilməsinə 2 arqument gətirirdi:

1. Qeyd olunurdu ki, bu satış ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyinə təhdiddir.

2. Alıcının Çinin dövlət şirkəti olması və sazişin bazar xarakterinə uyğun olmaması.

Hər iki arqument də əsassız idi. Birinci ona görə ki, Unocal şirkətinin layihələrinin 99%-i ABŞ-ın nəzarətində deyil və amerikan neft sektorunun inkişafında bu şirkətinin rolu həddindən artıq zəifdir. Digər bir arqument isə satışın qeyri-bazar xarakterində olması ilə əlaqələndirilirdi. Bu arqumenti ABŞ-ın digər şirkətlərinin satışı təcrübəsi ilə boşa çıxarmaq mümkündür. Bu kontekstdə Səudiyyə Ərəbistan, Norveç və digər Fars körfəzi ölkələri ilə həyata keçirilən əməliyyatlara istinad etmək olar.

Böyükmiqyaslı dəyişikliklər nəticəsində neft bazarının xarakteri də dəyişir. Bu dəyişiklik prosesində əsas rolu Yaxın və Orta Şərq regionunda sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər oynayır. 1970-ci illərin sonunda ABŞ bu regionda iki mühüm dayağından biri olan İranı itirdi. Səudiyyə Ərəbistan ilə isə müttəfiqlik qorunub saxlana bildi. Çünki İrandan fərqli olaraq, ÜDM burada son dərəcə artan tempə inkişaf edirdi və əhalinin illik gəliri 1982-ci ildə 28 min dollar həcmində idi (27, 89-91).

Lakin o vaxtdan çox şey dəyişmişdi. ÜDM 4 dəfə aşağı düşmüş, əhalinin sayı isə 2 dəfədən çox artmışdı. İstehsalın müxtəlif sahələrinə böyük həcmdə investisiyaların qoyulmasına baxmayaraq, iqtisadiyyat “dövlət manufakturası” səviyyəsində qalmışdı. Bu terrorist “Əl-Qaidə”nin aksiyalarının genişlənməsinə təkan verirdi. ABŞ vəziyyətin daha da pisləşəcəyindən ehtiyat edirdi. Enerji təhlükəsizliyi baxımından Vaşinqton daha stabil dövlətlərdən neft idxalını həyata keçirmək planlarını işləyib hazırlayırdı. Aydın idi ki, ABŞ-ın neft idxalından olan

asılılığı 2 dəfədən çox artmışdı və ayrı-ayrı neft istehsalçısı dövlətləri yenidən bölüşdürmək zərurəti yaranmışdı.

ABŞ-ın neft idxalı mənbələri (orta hesabla, mln. b/g)			
	1992	2004	2005 may
Əlcəzair	2,01	0,445	0,449
Küveyt	1,6	0,234	0,219
Nigeriya	0,675	1,167	1,214
Səudiyyə Ərəbistan	1,756	1,417	1,526
Venesuela	1,088	1,588	1,574
Digər OPEK dövlətləri	0,279	0,721	0,655
Cəmi OPEK	4,015	5,572	5,637
Anqola	0,332	0,329	0,353
Kanada	1,059	2,121	2,188
Meksika	0,835	1,654	1,826
Norveç	0,122	0,260	0,229
Vöyük Britaniya	0,191	0,397	0,345
Virciniya adaları	0,246	0,303	0,367
Digər qeyri-OPEK dövlətləri 40	0,981	2,223	2,550
Cəmi qeyri-OPEK	3,781	7,223	7 858

Cədvəl: ABŞ-ın neft idxalı mənbələri: (orta hesabla, mln. b/g)(52)

1.OPEK dövlətləri öz üstünlüyünü itirmişdi. Bu təşkilata daxil olmayan dövlətlərin neft istehsalı OPEK dövlətlərindən çox idi.

2.ABŞ-a coğrafi baxımdan daha yaxın olan ölkələrdə neft hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. ABŞ-ın neft idxal etdiyi dövlətlər sırasında SƏ 1-ci yerdən 4-cü yerə düşmüşdü. İlk 3 yeri – Kanada, Meksika və Venesuela, 5-ci yeri isə Nigeriya tuturdu. (Əgər Nigeriya OPEK-dən çıxsa, tezliklə SƏ-ni üstələyəcək.)

3.OPEK daxilində ABŞ-a neft ixrac edən dövlətlər sırasında Yaxın Şərqi xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdü. ABŞ-ın neft idxalınının 17.6%-i İraqın, 11.3%-i SƏ-nin payına düşürdüsə, Kanada, Meksika və Venesuela birlikdə ümumi neftin 41.3%-ni verirdi.

Beləliklə də, Yaxın Şərqdə böhranın genişlənməyi təqdirdə ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmiş geoiqtisadi strategiyası uğurla həyata keçirilmişdi.

Lakin amerikan xarici siyasət strategiyasının geopolitik uğurlarından danışmağın o qədər də böyük əsası yoxdur. 11 sentyabr 2001-ci il hadisələrindən sonra ABŞ administrasiyası “Böyük Yaxın Şərqi demokratikləşdirilməsi” layihəsini hazırladı. Bu planın reallaşdırılmasına doğru ilk addım isə İraq əleyhinə hərbi əməliyyatlara başlanması idi. Lakin bu plan nəticə vermədi. Bir tərəfdən, Amerikan hərbi əməliyyatlarına qarşı İraqda ciddi partizan müharibəsinə başlandı. Digər tərəfdən, İraqa müdaxilə bəhanəsinin süniliyi ABŞ konqresmenləri tərəfindən də etiraf edilirdi. Buş administrasiyasının Yaxın Şərqdə gizli

məqsədlərinə dair mətbuatda açıq materiallar dərc olunurdu. 2005-ci ilin avqustunda energetika üzrə məşhur amerikalı iqtisadçısı və eksperti Daniel Yerginin kitabı (The Prize, "Mükafat") haqqında Bob Herbertin şərhini "New-York Times" qəzetində dərc olunmuşdu. Herbertin fikrinə görə, kitabın ümumi məğzini yalnız bir frazadan anlamaq olardı: "Bütün məsələ neftdədir, axmaqlar!" («It's the oil, stupid!»)(55).

Birləşmiş Ştatlar İraqa "mükafat" naminə daxil olmuşdular. Lakin bu mükafat təkcə İraq neftinə sahib olmaq deyil, həm də Yaxın Şərqlə üzərində nəzarəti ələ keçirməkdən ibarət idi. Məhz bu region dünyanın təsdiqlənmiş neft ehtiyatlarının 62%-nin yerləşdiyi ərazi idi.

ABŞ-ın bir çox ekspertləri "Böyük Yaxın Şərqlə demokratikləşdirilməsi" planının riskli olduğunu anlayır. Onların fikrinə əsasən, ABŞ Yaxın Şərqlə siyasətini dəyişməlidir. Burada söhbət enerji mənbələrinin diversifikasiyasından gedir. Son 5 ildə Afrikaya maraq xüsusilə artmışdır. Afrika dünya neft ehtiyatlarının 9,4%, qaz ehtiyatlarının isə 7,8%-nə sahib olmaqla, dünya neft ehtiyatlarının 61,7%, qaz ehtiyatlarının isə 40,6%-nə sahib olan Yaxın Şərqlə müqayisə edilə bilməsə də, ABŞ-ın Yaxın Şərqlə planı baş tutmadığı təqdirdə bu göstəricilər böyük əhəmiyyət daşıyacaq.

ABŞ neft şirkətləri Afrikada ən çox Nigeriyaya maraq göstərirlər. Bu şirkətlər təhlükəsizlik amilindən çıxış edərək əsasən sahilə və şelf zonasında hasilatı həyata keçirirlər. Çünki Nigeriyada neft gəlirlərinin bir hissəsini dəniz quldurları ələ keçirir. (İllik təxminən 2 mlrd. dollar həcmində)

Nigeriyada TMK-lar fəaliyyətlərini genişləndirir və Nigeriyanı OPEK-dən ixrac kvotasını artırmağı tələb etməyə məcbur edirlər. Bu məqsədlə 2005-ci ildə Nigeriya 63 yeni neft və qaz yataqlarının (12-si dəniz dibində, 12-si Niger çayının deltasında, 39-u isə quruda olmaqla) kəşfi və istifadəsi ilə bağlı bəyanat verdi. Bundan əlavə, hökumət inqilabi xarakterli qanun da qəbul etdi. Bu qanuna əsasən, hasilatın pay bölgüsü əsasında (HPBS) bağlanmış sazişlərdə xarici şirkətlər tərəfindən yataqların kəşfi, texnika ilə təchizat və digər əməliyyatlara çəkilən xərclər gəlirin 80%-dən artıq ola bilməzdi.

Yeni əsrin ilk 10 illiyində neft bazarlarındakı böhran son 40 ildə olduğu kimi, neft qiymətlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Neft qiymətlərinin 100 \$-1 keçməsi narahatçılıq yaratmaya bilməzdi. Neft bazarlarında neft ixrac edən dövlətlərin maraqlarını qorumaq naminə OPEK 1960-cı ildə yaradılsa da, 1973-cü ilin sonunadək OPEK neft qiymətləri üzərində nəzarəti ələ ala bilməmişdi. 1973-86-cı illər arasında OPEK-in neft qiymətlərini müəyyən etmək siyasəti Səudiyyə Ərəbistanının xam neft üzərinə qoyduğu qiymətə əsaslanırdı. Bu siyasət 1985-ci ilin sonunadək - dünya neft bazarında Səudiyyə Ərəbistanının payının azalmasınadək davam etdi

1982-ci ildə OPEK-də “kvota sistemi” tətbiq edilməyə başladı. Bu sistemə əsasən, hər bir OPEK üzvü üçün hasilatın həcmi müəyyən edilirdi və beynəlxalq bazarda neft qiymətlərinə nəzarət həyata keçirilirdi. Bu sistem 1986-cı ildə neft qiymətlərinin aşağı düşməsinin qarşısını ala bilmədi. Çünki OPEK dövlətlərinin əksəriyyəti öz kvotalarına əməl etmirdilər. Bununla belə, 1973-cü ildən etibarən OPEK dünya neft qiymətlərini müəyyən etsə də, bu günədək neft qiymətləri siyasətində uzunmüddətli strateji xətt götürülməmişdir. Bu siyasətdə bir sıra faktorlar nəzərdən qaçırılmışdı:

1. Neft qiymətdən düşə bilən aktivdir. 2001-ci il “BP Statistical Review”ə əsasən, dünyadakı neft ehtiyatı 40 il ərzində tükənəcək.

2. Neft strateji əhəmiyyətli məhsuldur və gündən-günə daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

3. Yuxarıdakı faktorlara istinad edərək, qeyd etmək lazımdır ki, neft sərfəli istiqamətlərdə istifadə olunmalıdır.

OPEK-in uzunmüddətli qiymət strategiyasının hazırlanması zəruridir. Bu aşağıdakı amillərlə izah oluna bilər:

1. OPEK dövlətləri dünya neft və qaz ehtiyatlarının böyük bir hissəsinə sahibdir. (2003-cü il göstəricilərinə əsasən, 77%)

2. İEÖ-lər üçün OPEK zəruri neft ixracatçısıdır. Neft qiymətlərinə nəzarətin azalması böyük iqtisadi, sosial və siyasi qeyri-stabilliyə səbəb ola bilər.

3.OPEK dövlətlərinin neft gəlirləri inflyasiyaya səbəb olmaqla, digər valyutalarla müqayisədə OPEK-in qiymət müəyyən edilməsində istifadə etdiyi ABŞ dollarının kursunu azaldır(31, 247).

Müasir dövrdə 2 əsas neft bazarının mövcudluğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bunlardan birincisi fiziki – neftin real olaraq istehsalçıdan birbaşa istehlakçıya doğru yerdəyişməsi ilə xarakterizə olunur. İkincisi isə virtualdır – buraya neftin dünya birjalarındakı qiyməti aid edilir.Ekspertlər üçün böhranın nə ilə nəticələncəyi məsələsində fundamental faktor və vəziyyət faktoru müəyyən çətinliklər törədir. Fundamental faktor dünya neft bazarında tələb və təklif balansının dəyişməsi ilə əlaqələndirildiyindən bu birbaşa neftin birja qiymətlərinə, yəni vəziyyət faktoruna təsir edir.Neft böyük strateji əhəmiyyətə malik olan məhsul olduğundan, OPEK və idxalçı dövlətlər arasındakı dialoq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Bu dialoqa beynəlxalq neft şirkətlərinin də daxil olması zəruridir. Əsas müzakirə obyektini isə aşağıda göstərilən qaydada və çərçivəyə uyğun şəkildə qurulmalıdır:

- 1.Dünya bazarında neft qiymətləri və onun dünya iqtisadiyyatına təsiri
 - 2.Neftdən istifadənin effektiv olması və ətraf mühitin qorunması
 - 3.Gələcək neft sənayesinə investisiyaların cəlb olunması məsələsi
 - 4.Neft ixracından əldə olunan gəlirlərin istifadəsi
 - 5.İdxalçı dövlətlərdə neft məhsulları üzərinə qoyulan vergilər
 - 6.Enerji təhlükəsizliyi
-

III FƏSİL.

OPEK və müasir dünyanın neft böhranları

3.1. OPEK-in fəaliyyətinin 60-70-ci illər dövrü

60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərində kapitalizmin yüksək dərəcədə inkişaf etməsi tələb və təklifin müxtəlif nisbətdə dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq xammal və enerji böhranlarına gətirib çıxartdı. Bu böhranlar elmi-texniki inkişaf dövründə iqtisadi ziddiyyətlərlə sıx bağlı idi. Xammal probleminin kəskinləşməsi İEO və İOÖ arasında konfliktlərin yaranmasına təkan verdi. Uzun müddətdən bəri idi ki, İOÖ-də xammalın emalı və hasilatı müstəmləkəçilik dövründən qalan metodlarla həyata keçirilirdi. Xarici kapital xammal istehsalı və ixracatı üzərində nəzarətə malik idi. Beynəlxalq korporasiyalar xammalın qiymətini aşağı salır, hazır məhsulun qiymətini isə artırırdılar. TMK-lar bu siyasəti xammalı müstəqil şəkildə hasil edən ölkələrdə nəqliyyat infrastrukturunu ələ keçirmək formasında həyata keçirirdilər. Bu konfliktlər 13 ilə yaxın davam etdi və 1970-ci illərdə pik nöqtəyə çatdı. Lakin bir müddət sonra OPEK-in uğurları Qərb enerji şirkətlərini üstələdi. Ümumiyyətlə isə, 1970-ci illərdə OPEK-in neft siyasəti 4 əsas elementlə bağlı idi:

1.Dünya iqtisadiyyatının qeyri-stabilliyi ilə əlaqədar inflyasiyanın genişlənməsi və neft qiymətlərinin sabit olmaması

2.1971-73-cü illərdə iqtisadi dirçəliş nəticəsində OPEK neftinə tələbatın artması, bununla əlaqədar, alternativ enerji mənbələrinin axtarılması

3.OPEK dövlətlərinin neft hasilatı üzərinə nəzarət imkanlarının genişlənməsi

4.1967-ci ildə İsrail tərəfindən işğal olunmuş bir sıra ərazilərlə əlaqədar ərəb dövlətlərində ümitsizliyin yaranması(39).

Xammal böhranı ilk enerji böhranına gətirib çıxardı. Bu böhran 1973-cü ilin sonlarında Ərəb-İsrail münaqişəsinin təsiri altında daha da dərinləşdi. Enerji böhranının günahkarı neft karteli idi. Satış bazarlarını ələ keçirməyə çalışan kartel istehlakçılara öz mallarını ucuz qiymətə satırdı. Nəticədə, kartel neftin daş kömür üzərində üstünlüyünə nail oldu. ABŞ və Qərbi Avropadakı kömürçixarma sənayesinin fəaliyyəti dayandı. ABŞ neft ixracatçısından böyük neft idxalçısına çevrildi. Çünki iqtisadiyyat daha ucuz qiymətlərlə daha çox neft tələb edirdi. Kömür şirkətlərinin zəifləməsi atom energetikasının inkişafına təkan verdi və neft karteli bu sənaye sahəsi üzərində nəzarəti ələ keçirdi. Bu kartelə imkan verdi ki, bütün enerji məhsulları, xüsusən də neft məhsullarının qiymətini artırsın. Neft üzərinə yüksək qiymətlərin qoyulması idxalçı dövlətlərin siyasətinə mane olurdu. Belə bir şəraitdə kartel neft məhsulları bazarında süni defisit yaratmaq qərarına gəldi ki, bununla da, idxalçı dövlətlərin hökumətlərini neft qiymətlərinin artması ilə razılaşmağa məcbur etmək olardı.

Monopolist mətbuat yazırdı ki, konsessiya şirkətlərinin vergiləri artırmasında yeganə çıxış yolu neft və neft məhsulları idxal edən dövlətlərdə qiymətlərin artırılmasıdır. Neft kartelinin yeni kursu 1972-ci ildə neftə tələbatın anidən artması ilə eyni vaxta təsadüf edirdi. Nəticədə, ABŞ 1972-1973-cü illərdə ilk dəfə olaraq Qərbi Avropa və Yaponiyadan neft məhsulları almağa başladı və “kapitalizmin bütün sənaye mərkəzləri neft acliğına düçar oldu”(21, 243).

1973-cü ildə Yaxın Şərqdə oktyabr müharibəsi dövründə kartel ərəb dövlətlərinin qərarlarından istifadə etməyə çalışdı və İsrailin birbaşa və dolayı təsiri ilə neft ixracını azaltdı. Məlum idi ki, OPEK üzvü olan ərəb dövlətləri imperialist təcavüzünə qarşı mübarizə aparırdılar. Ona görə də onların neft monopoliyalarına və İsrail təcavüzünə qarşı mübarizələri bir-biri ilə əlaqəli idi. Ərəblər Qərbin neftdən asılılığından öz iqtisadi və siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün bir vasitə kimi istifadə edirdilər.

1956-cı ildə Misirə qarşı üç dövlət müdaxilə edərəkən ərəb könüllüləri Səudiyyə Ərəbistan və İraqdan Livan və Suriya limanlarına gedən neft kəmərlərini partlatdılar. Süveyş kanalının sıradan çıxarılması 1956-57-ci illərdə Qərbi Avropada neft qıtlığına gətirib çıxardı. Lakin təcavüzkarların Misirdən çıxarılması ilə böhran tezliklə aradan qaldırıldı, digər tərəfdən kartelin ehtiyat resurslara malik olması yenidən alıcılarla olan münasibətləri bərpa etməyə kömək etdi. Buna baxmayaraq, Qərbi Avropa ciddi şəkildə maliyyə itkisi ilə qarşılaşdı.

1967-ci ildə 6 günlük müharibənin gedişində İraq Qərbə neft boykotu elan etdi və digər ərəb dövlətlərini də ona qoşulmağa çağırdı. Lakin bu addım effektiv nəticə vermədi. Ərəb dövlətlərinin əksəriyyəti, xüsusilə də, neftdən böyük gəlir əldə edən monarxist rejimlər İraqı dəstəkləmədilər. Lakin 1967-ci ildəki boykot neft bazarında vəziyyəti ağırlaşdırdı. Boykot neft kartelinin böyük rezervlərə malik olduğu bir dövrdə edildiyindən yayda neftə olan tələbat qışdakı ilə eyni səviyyəyə çatdı. Həmçinin, hər 2 boykot dövründə ABŞ praktiki olaraq ərəb neftinin idxalından asılı deyildi. Ona görə də 1967-ci ilin avqustunda ərəb dövlətlərinin Xartum konfransında boykotdan imtina edildi.

1970-ci ilin fevralında Qahirə müşavirəsində Sudan, Suriya, İraq, İordaniya və digər dövlətlər bildirdilər ki, ərəb dövlətləri onların resurslarından İsrailə yardım edilməsi və onun silahlandırılması üçün istifadəyə yol verə bilməzlər. 1970-ci ilin mayında Suriya Səudiyyə Ərəbistandan neft nəqlini dayandırdı, Liviya isə neft hasilatını tədricən azaltmağa başladı. Suriya rəhbərləri artıq neft boykotu haqqında danışırdılar. Bu cür aktlar təbii olaraq Qərbdə narahatçılığa səbəb oldu. Lakin ABŞ təkcə neft boykotundan deyil, həm də ərəb dövlətlərindəki ABŞ konsessioner şirkətlərinin milliləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. “ Vaşinqtan Post”dan C.Olsop yazırdı ki, “Əgər bizim dövlətimiz İsrailə yardım edərsə, bu Yaxın Şərqi neftindən bir il ərzində əldə olunan 2 mlrd. dolların itirilməsi deməkdir”(27, 307).

Amerikan neft monopoliyalarının neftdən əldə etdikləri gəlirlər ABŞ-ın büdcə kəsirlərini aradan qaldırmağa yardım edirdi. Bundan əlavə, ərəb nefti

hesabına ABŞ Qərbi Avropanın maye yanacaq bazarının 30%-i, Yaponiyanın isə 50%-nə nəzarət edirdi. Bu ABŞ üçün təkcə gəlir mənbəyi deyildi, həm də öz müttəfiqlərinə təzyiq göstərmək üçün yaxşı vasitə idi. Ərəb neftindən hazırlanan neft məhsulları ABŞ-ın silahlı qüvvələrini yanacaq təmin edirdi.

Ərəb dövlətlərinin ictimai və siyasi dairələrində 1973-cü ilin oktyabrınadək neft siyasətinə müxtəlif yanaşmalar mövcud idi. 1973-cü ilin fevralında Qahirədə keçirilən ərəb dövlətlərinin Birgə Müdafiə Şurasının sessiyasında İraq Ərəb dövlətlərindən tələb etdi ki, İsrailə iqtisadi, siyasi və hərbi dəstək verən dövlətlərə neft ixracatını dayandırsınlar və Amerikan və Qərbi Avropa banklarından pullarını götürsünlər. Əlcəzair və Liviya da bu fikrə tərəfdar çıxdılar. Ərəb monarxiyaları milliləşdirmədən imtina etdilər, yalnız müvəqqəti neft boykotu edə biləcəklərini bildirdilər. 1972-ci ilin fevralında öncə Küveyt, daha sonra isə Səudiyyə Ərəbistan bu bəyanatla çıxış etmişdi. Misir öz neftinin hasilatına amerikan şirkətlərini cəlb etməyə ümid etdiyi üçün milliləşdirmədən imtina etsə də, İsrailə yardım məqsədilə neft daşınmasına embarqo qoyulmasını dəstəklədi.

14 may 1973-cü ildə Misir bəyan etdi ki, İsrailə ümumi qarşıdurma nəinki hərbi əməliyyatları, həm də neft müharibəsini bərpa edə bilər. 1 gün sonra İraqda, Küveytdə, Əlcəzair və Liviyada xaricə neft ixracı dayandırıldı. Bu aksiya neft müharibəsinin ilkin xəbərdarlığı idi. 11 iyunda Liviya İnqilabi Şurasının rəhbəri Qəddafi amerikan neft şirkətinin milliləşdirildiyini elan etdi. Səudiyyə Ərəbistanının rəhbərliyi Yaxın Şərq böhranında Vaşinqtondan İsrailə yönümlü siyasətini dəyişməyi xahiş etdi və bildirdi ki, ABŞ-ın bu mövqeyi Qərb dünyasında “Səudiyyə Ərəbistanı müdafiəsiz qoyur”(27, 307).

ABŞ anlayırdı ki, SƏ və digər ərəb dövlətləri artıq neft gəlirlərinin artmasında maraqlı deyillər, çünki neft qiymətləri artırdı. Qərbi Avropa banklarında ərəblərin kapitalı infilyasiya və dolların devalvasiyası nəticəsində qiymətdən düşürdü.

1973-cü ilin avqust-sentyabrında İsrailə qarşı neft amilindən istifadə artıq ərəb dövlət başçıları səviyyəsində müzakirə edilirdi. Oktyabr müharibəsindən az

sonra Liviya amerikan neft konsessiyalarının 51%-dən çoxunu milliləşdirdi. Liviyanın uğurları Əlcəzair və İraqın bu sahədə fəaliyyətini aktivləşdirdi. Bunun əvəzində ABŞ ərəb dövlətlərinə buğda verilməsini dayandırmaqla təhdidə başladı. Lakin bu nəticəsiz oldu. OPEK dövlətləri Liviyanın qərarını dəstəklədi. OPEK-in qərarına əsasən, oktyabrda başlayaraq neft qiymətlərinin artırılması ilə bağlı monopoliyalarla danışıqların yeni mərhələsi başladı. 1973-cü il oktyabr müharibəsi dövründə 9 dövlət – SƏ, Küveyt, İraq, Əlcəzair, Liviya, Bəhreyn, Misir, Əbu-Dabi, Suriya və Qətər öz ərazilərində neft hasilatını hər ay ötən aya nisbətən 5% azaltmaq barədə qərar qəbul etdilər. 1967-ci ildə İsrail tərəfindən işğal edilən ərazilər öz sahibinə qaytarılmayınca və fələstin xalqının hüquqları bərpa olunmayınca, hər ay hasilat 5 % azaldılmalı idi. Bu məhdudiyyət ərəb dövlətlərinə bu və ya digər formada yardım edən dost dövlətlərə şamil olunmurdu. Lakin ABŞ embarqo qərarını qəbul edə bilmirdi. OPEK sessiyasında İraq, Əlcəzair və Liviya açıq-aydın İsraili müdafiə edən ABŞ və Hollandiyaya neft ixracının dayandırılmasını tələb etdilər.

Növbəti gün İraq amerikan və holland şirkətlərini milliləşdirdi. ABŞ və Hollandiyaya qarşı neft üzərinə embarqo qoydu. Eyni zamanda, İraq digər dövlətlərə neft satılmasından imtina etmədi və bunu İraqın iqtisadi maraqlarına cavab verməməsi ilə əlaqələndirdi. İraqın ardınca digər ərəb dövlətləri də boykota qoşuldu.

Ərəb dövlətləri neft müharibəsi gedişində amerikan banklarından öz valyuta ehtiyatlarını götürməyə cəhd etdilər və imperializmə qarşı “valyuta müharibəsi”nə başlamağı qərar aldılar. 17 oktyabrda Liviya dolların digər valyutalara dəyişdirilməsi planını irəli sürdü. Lakin valyuta müharibəsi baş tutmadı.

1973-cü ilin sonlarından başlayaraq neft müharibəsi zəifləməyə başladı. 1974-cü ilin martında Vyanada keçirilən müşavirədə ABŞ-a qarşı embarqonun dayandırılması barədə qərar qəbul edildi. Lakin Liviya, İraq və Suriya bu qərarı yerinə yetirməkdən imtina etdi. Əlcəzair isə bəyan etdi ki, hadisələrin sonrakı gedişatı ABŞ-dan asılı olacaq. 11 iyulda OPEK Hollandiyaya neft ixracatına qoyulan qadağadan imtina etdi. 1974-cü ildə BMT-nin qəbul etdiyi

qətnaməyə əsasən, yeni beynəlxalq iqtisadi düzən yaradılırdı. Bununla da, təbii ehtiyatlar, ticarət və bazarlar bərabər bölünürdü.

Neft siyasətindən İsrail və onun müttəfiqlərinə qarşı istifadə edən ərəb dövlətlərinin sosial-iqtisadi məsələlərdə məqsədləri müxtəlif idi. Məs, əgər İraq bu aksiyaya imperializmə zərbə endirmək vasitəsi kimi baxırdısa, SƏ bununla ABŞ-a siyasi rəqibi kimi deyil, müttəfiqi kimi təzyiq göstərməyə çalışırdı.

Qərb dövlətləri isə anlayırdılar ki, ərəb dövlətləri arasında imperialist dövlətlərə qarşı ziddiyyətlər getdikcə artır. Avropa 80%, Yaponiya isə 90% ərəb neftindən asılı olduqlarına görə, onlar İsrailə bağlı siyasətlərini dəyişməyə məcbur oldular. Portuqaliya və Hollandiya istisna olmaqla, digər dövlətlər amerikan silahlarının İsrailə daşınması üçün öz ərazilərindən istifadəyə icazə verməmişdilər.

1973-cü il müharibəsi zamanı ərəb dövlətləri neftin ixracat qiymətini ikiqat artırdılar. Neftin dünya bazarında qiyməti 2.90-dan 11.65 dollaradək qalxdı. ABŞ ciddi tədbirlər görməyə başladı və Alyanskadan neft kəmərinin tikintisinə başlandı. 1975-ci ildə ABŞ strateji neft ehtiyatlarının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi ki, gələcəkdə iqtisadiyyatı idxal olunan neftdən asılı etməsin. Digər tərəfdən, Konqress enerjiyə qənaət edilməsinə dair qərar qəbul etdi. 1977-ci ildə ABŞ prezidenti C.Karter “Milli Energetika Planı”nın hazırlanması haqqında qərar qəbul etdi(27, 127). Neft böhranı göstərdi ki, dollar kimi neft də dünya iqtisadiyyatının mühüm elementinə çevrilib. 2004-cü ildə BBC Britaniya hökumətinin arxiv sənədlərini dərc etdi. Orada göstərilirdi ki, ABŞ və Böyük Britaniya neft sənayesi üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün SƏ və Küveytə daxil olmağın zəruriliyini müzakirə etmişlər.

İkinci neft böhranı 1979-cu ildə baş verdi və böhrana səbə kimi iranda baş verən hadisələr göstərilirdi. Ölkənin iqtisadiyyat və infrastrukturu Şah tərəfindən dağıdılmışdı. Korrupsiya son həddə çatmış, ölkədə insan hüquqları ciddi çəkildə pozulurdu.

3.2. OPEK və müasir dövrdə böhranlar

1980-ci illərdən başlayaraq OPEK daxilində kəskin ziddiyyətlər özünü göstərməyə başladı. 1980-ci ildə ildə İraq İranın neftlə zəngin olan Xuzistan vilayətinə hücum etdi. Bu vilayətin əhalisinin əksəriyyəti ərəblərdən ibarət idi və İraq buranı öz əyaləti hesab edirdi. İran və İraq 1971-ci ildə müharibə təhlükəsi qarşısında qalmışdılar. Bu zaman İraq Hörmüz körfəzində yerləşən Əbu-Musa və Tənb adaları üzərində suverenliyini elan edən İrana etiraz əlaməti olaraq diplomatik əlaqələri kəsmişdi. Bu adaların tarixi isə belə idi: əvvəllər onlar İranın tərkibinə daxil idi, XIX əsrdə ingilislər farsları oradan çıxararaq burada dəniz quldurları ilə mübarizə aparmaq üçün hərbi dəniz bazasını yaratdılar. BƏƏ-nin müstəqilliyi elan olunduqdan sonra bu ərazilər BƏƏ-yə verildi. Farslar Britaniya ordusunun bu adalardan çıxarılması və BƏƏ-nin formal müstəqilliyinin əldə olunmasından 2 gün sonra bu əraziləri işğal etdilər. Mübahisəli adalarla əlaqədar İraq ərəb maraqlarının qoruyucusu qismində çıxış edirdi. Lakin İraqın əsas məqsədi zəngin neft ehtiyatlarına sahib olan Hörmüzə nəzarət etmək idi. 1975-ci ildə İran və İraq arasındakı razılaşmaya əsasən, İraq İrandan ərazi konsessiyaları və imtiyazlar alırdı. Bununla da, iki dövlət arasındakı münasibətlər qaydaya salındı.

1980-ci il müharibəsi zamanı İraqı Fransa, SSRİ və ABŞ dəstəkləyirdi. “ABŞ-ın bu müharibədə mövqeyi olduqca maraqlı idi”- deyə Worldwatch institutunun eksperti Maykl Renner yazırdı. ABŞ rəhbərliyi (həmin dövrdə prezident Ronald Reyqan idi) Səddam Hüseynlə sıx əlaqələrə malik idi və ABŞ İraqı terrorizmi dəstəkləyən və maliyyələşdirən dövlətlər siyahısından çıxarmışdı. 1983-cü ildə iki dövlət arasında rəsmi əlaqələr quruldu. ABŞ kütləvi çıxışlarla bağlı yaranan böhrandan çıxmaq üçün İraqa bir neçə mlrd. dollar dəyərində mal kredit verdi. ABŞ birbaşa olaraq İraqa silah satmırdı, lakin amerikan şirkətləri Şərqi Avropadan alınmış Sovet istehsalı olan silahları Bağdada satırdılar. Bundan əlavə, İraqa kəşfiyyat informasiyaları ötürülürdü.

Bir sıra ərəb dövlətləri də - SƏ, Küveyt, Misir, İordaniya İraqa iqtisadi və hərbi yardım edirdi. Hətta, Səddam Hüseyni İranın yeni lideri Ayətulla Xomeynidən daha xoşniyyətli hesab edən İsrail də İraqa yardım edirdi. İran tərəfindən isə Çin, Şimali Koreya və Liviya çıxış edirdi. Suriyanı İraq neftini

Aralıq dənizinə gətirən boru kəmərləri susdururdu. İran və İraqın aviasiyası və raketləri düşmən tərəfin neft sənayesini atəşə tuturdu. Nəticədə, hər iki dövlətin neft infrastrukturuna ciddi ziyan dəydi. Müharibənin davam etdiyi 2 il ərzində neftin barrelinin qiyməti 13 dollardan 34 dollaradək qalxdı. Bəzi mənbələrdə bu rəqəm 42 dollar kimi də göstərilirdi(34, 275).

1985-ci ilin sonlarında OPEK çətin vəziyyətdə idi: Tələbat azalmışdı, üzvlər kvotalara əhəmiyyət vermirdi, xarici şirkətlər (xüsusilə Şimal dənizində) istehsalatı olduqca genişləndirmişdilər. 1986-1987-ci illərdə tarixdə ilk dəfə İran və İraq arasında “tanker müharibəsi” başladı. Döyüşən dövlətlərin aviasiya və hərbi dəniz qüvvələri qarşı tərəfin tanker və neft mədənlərinə hücum edirdilər. Müxtəlif ölkələrə məxsus olan 80-dən çox tankerə hücum edilmişdi. Bu zaman ABŞ Fars körfəzində kommunikasiyanın qorunub saxlanması üçün beynəlxalq qüvvələr yaratdı. Hərbi gəmilər tankerləri müşayiət edir və mina axtarışını həyata keçirirdilər. 1988-ci ildə koalisiya qüvvələri beynəlxalq sulara mina yerləşdirən İran gəmilərini saxladılar. Bundan sonra İran digər dövlətlərin İraqı dəstəkləməkdən əl çəkmədiyi halda, Hind okeanı və Fars körfəzindəki beynəlxalq su marşrutlarına mina yerləşdirəcəyi ilə hədələdi.

1987-ci ildə ABŞ bayrağı altında üzən Küveyt tankerlərini bombalayan İraqa cavab olaraq Fars körfəzindəki neft platformalarını məhv etdi. 1988-ci ildə ABŞ beynəlxalq sulara İraq minası ilə məhv edilən freqat (hərb gəmisi) əvəzində İraqın daha 2 platformasını darmadağın etdi. 2003-cü ildə Beynəlxalq Məhkəmə ABŞ-ın bu hərəkətini qanunsuz elan etdi, lakin Birləşmiş Ştatlar İraqa kompensasiya ödəmədi. Müharibə 1988-ci ildə “heç-heçə” başa çatdı(26, 137). Bu müharibədə 1,5 mln. insan həyatını itirdi. İraq kütləvi qırğın silahlarından istifadə etmişdi. İran isə İraqı dəstəkləyən dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinə hücumlar təşkil etmiş və sui-qəsdlər həyata keçirmişdi.

Hər iki tərəf üçün maliyyə itkisi 350 mlrd.dollar qismində dəyərləndirilirdi.İran-İraq müharibəsində məğlub olduğdan sonra İraq hasilatı aşağı salmışdı. Belə bir vəziyyətdə OPEK də qiymətləri aşağı salmaqla, mövcud bazarları saxlamaq siyasətini élan etdi. Neft qiymətləri bir neçə ay ərzində 32 \$-

dan 6 \$-dək aşağı düşdü. Dünya ictimaiyyəti qiymətlərin bu dərəcədə aşağı olmasından narahət idi. OPEK qiymətlərin 18 dollarədək qalxması üçün mübarizəyə başladı.

1990-cı ildə İraq Küveytə hücum etdi. İraq İranla müharibədə itirdiklərinin əvəzini Küveyt nefti hesabına geri qaytarmağa çalışırdı. Lakin onun cəhdləri neft qiymətlərini qaldırdı və Küveyt istehsalı artırdığından İraqın neft ixracatı azaldı. İlk olaraq, İraq Küveyt sərhəddində hərbi nümayişlər keçirdi, daha sonra 1991-ci ildə hücumu keçdi və bir neçə saatlıq ölkəni mühasirəyə aldı. İraq sübut etməyə çalışırdı ki, Küveyt ərazisi tarixən İraqın bir hissəsi olmuşdur və ingilis müstəmləkəçiləri tərəfindən bu ərazilər zorla alınmışdır. BMT İraqa sanksiya elan etdi. İyuldan avqustun sonunadək neftin barrelinin qiyməti 16 dollardan 28 dollar qalxdı. Beynəlxalq dəstək almaq naminə İraq neftin barrelini 21 dollardan satmağa başladı. BMT İraq və Küveytin neft ixracına embarqo qoyduğundan sentyabrda qiymətlər həmin dövrdə olan ən yüksək səviyyəyə (1 barreli 40 dollara) çatdı.

Daha sonra İraq xarici hərbi qüvvələrin Küveytdə müharibəyə cəlb olunduğu halda, İran körfəzi rayonundakı bütün neft obyektlərini məhv edəcəyi ilə təhdid etməyə başladı. Renner yazırdı ki, Səddam Hüseyin Küveyti mühasirəyə almaq qərarı ilə ABŞ-dan dəstək alacağını gözləyirdi. Lakin Səddam bir şeyi nəzərə almamışdı: ABŞ heç zaman Yaxın Şərqi neft resursları üzərində nəzarəti ələ almaq potensialında olan güclü dövlətin yaranmasına imkan verməzdi. 32 dövlətin koalisiya qüvvələri İraq ordusunu darmadağın etdi və Küveyt azad olundu.

Körfəz müharibəsindən sonra Küveyt yenidən neft hasilatına başladı, bir müddət sonra İraqa da məhdud həcmdə neft hasilatına icazə verildi. Neft qiymətləri yenidən aşağı düşdü və 1994-cü ildə minimum həddə çatdı. Həmin dövrdən etibarən isə qiymətlər yenidən artan tempə inkişaf etdi.

2003-cü ildə ABŞ-nın rəhbərliyi beynəlxalq koalisiya qüvvələri İraqa qarşı müharibəyə başladı. İraq beynəlxalq müqavilələrin pozulmasında və gizli şəkildə kütləvi qırğın silahlarının hazırlanmasında ittiham edilirdi. Dünya

ictimaiyyətinin rəyi, xüsusilə ərəblərin mövqeyi bu istiqamətdə idi ki, əməliyyatların əsas məqsədi İraq nefti üzərində nəzarətə malik olmaqdan ibarət idi.

IV FƏSİL

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə OPEK-in rolu və strateji kursunda dəyişikliklər

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə OPEK müstəsna əhəmiyyətə malik olan beynəlxalq qurumlardan biridir. Üzvlərinin sayının az olmasına baxmayaraq, OPEK-in beynəlxalq əlaqələrə təsiri kifayət qədərdir. Neft ehtiyatları mövcud olduqca və onu əvəz edən daha sərfəli alternativ enerjidən istifadə olunmadıqca, OPEK dünyada öz nüfuzunu qoruya biləcək.

OPEK-in strateji kursunda 1960-cı illərdən müasir dövrədək ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. OPEK-in strategiyası 1990-cı illərdə öz üzv dövlətlərin iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyinin müdafiəsinə yönəlmişdi. Bu xətt OPEK-in tələbatçı dövlətləri daim neftlə təchiz etmək siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edirdi. OPEK-in neft amilindən istifadə etməklə müəyyən etdiyi digər istiqamət böyük dövlətlərin regiona münasibətdə siyasətlərini dəyişdirmək məqsədi daşıyırdı. 20 noyabr 1970-cı ildə Şeyx Yəməninin (Səudiyyə Ərəbistanının neft naziri) dediyi kimi: “Gəlin amerikalıların ərəblərə ehtiyacı olduğu müddətdə ərəblərin də amerikalılara ehtiyacı olduğu amilindən istifadə edək. Amerika ərəb-israil münaqişəsinin tənzimlənməsində və Fars körfəzində sabilliyin yaranmasında tək-cə neft fektoruna görə maraqlı deyil, həm də o, hüququn, ədalətin və sülhün dəstəkləndiyi azad dünyanın lideri olmaqda maraqlıdır”(69).

1973-1974-cü illər hadisələri bir daha göstərdi ki, neft həm iqtisadi, həm də siyasi təsir vasitəsidir. Ərəb-israil münaqişəsi gedişində OPEK bir sıra inkişaf etmiş dövlətləri öz xarici siyasətlərini dəyişməyə məcbur etmək üçün iqtisadi sanksiyaların tətbiqi ilə bağlı qısamüddətli strateji xətt götürdü. Bu strategiyaya əsasən, OPEK 3 vasitədən istifadə etməklə uğur əldə edə bilərdi:

1. Qısa müddətdə neft qiymətlərini artırmaq
2. Bununla əlaqədar, İEÖ-in xarici siyasətində dəyişikliyə nail olmaq
3. Və nəhayət, həmin dövlətlərə iqtisadi maraqların siyasi maraqlardan daha üstün olduğunu sübut etmək

Bu İEÖ-in iqtisadiyyatına təsir etmək üçün əlverişli vasitə idi. Lakin bu siyasətdə qüvvələr nisbətinin qorunması prinsipinə əməl edilməzsə, strategiya iflasa uğraya bilərdi. 1970-ci illərdə OPEK-in uzunmüddətli strategiyası isə neft bazarlarına nəzarət üzərində qurulmuşdu. Bu siyasət inflyasiya nəticəsində neft qiymətləri 18 dollara düşənədək (1986-cı il) davam etdirildi.

20 sentyabr 2005-ci ildə Vyanada keçirilən 45-ci illik sessiyada OPEK-in uzunmüddətli strategiyası qəbul olundu. Bu strategiyada prioritet istiqamətlər belə müəyyən edilmişdi(53)

1. Birbaşa neft tələbatı və təchizatına təsir edən iqtisadi tərəddüdlərin öncədən müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir.
2. Ədalətli və stabil qiymətlərə, təchizatın davamlılığına və tələbatın təhlükəsizliyinə nail olunmalıdır. Çünki qiymətlərin həddindən artıq yüksək və ya aşağı olması istər istehlakçı, istərsə də istehsalçının mənafeyinə uyğun deyil.
3. İnvestisiya qoyuluşları üçün dövlətlər və beynəlxalq neft şirkətlərinə bərabər imkanlar yaradılmalıdır.
4. Ətraf mühitin qorunması ilə əlaqədar daha sərfəli texnologiyalara müraciət edilməlidir. (məs, karbon dioksidin saxlanma texnologiyası)
5. OPEK dövlətləri arasında qiymətlərin müəyyən edilməsi ilə bağlı ziddiyyətlər aradan qaldırılmalıdır.
6. Tələbat və təchizat məsələləri ilə bağlı müzakirələr genişləndirilməlidir

OPEK-in 2020-ci ilədək həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan yeni uzunmüddətli konsepsiyası özündə bir sıra mütərəqqi istiqamətləri əks etdirir. Lakin bu gün dünyada cərəyan edən hadisələr vəziyyətə daha konstruktiv yanaşmanı tələb edir. Belə ki, dünyanı cənginə alan iqtisadi böhrandan ciddi əziyyət çəkən dövlətlər arasında OPEK dövlətləri də var. İnflyasiyanın neft qiymətlərinə təsiri əsas gəlirləri neftdən olan və büdcələri buna uyğun hesablanan neft dövlətlərini ağır vəziyyətdə qoymuşdur. Təbii ki, OPEK bu vəziyyətdə ciddi tədbirlər görməyə məcburdur. Bu baxımdan da OPEK siyasətini dəyişmək qərarına gəlib. Bu qurum üzvləri Avstriyadakı toplantısında neftin istehsalını azaltmaq haqqında qərar qəbul etmək istəyirdilər. Əgər belə bir qərar alınsaydı, dünya üzrə neftin istehsal həcmi xeyli aşağı düşəcək və qiymətlər də qalxacaqdı. OPEK üzvlərinin hamısı belə fikirləşirdi ki, neftin qiyməti 70 ABŞ dolları həcmində olmalıdır. Bundan aşağı neftin qiymətinin olması reallığa uyğun deyil.

Ancaq hazırda neftin qiyməti təqribən 40-45 ABŞ dolları civarındadır. Bunun 70 ABŞ dollarına çatdırılması isə, razılaşa q ki, mürəkkəb işdir. Həm də ona görə ki, bəzi böyük dövlətlər neftin qiymətinin qalxmasına qarşıdır. Deməli, məsələ faktiki olaraq çətin bir işə çevrilir. OPEK üzvü olan ölkələr isə qiymətlərin qalxmasında təkid edirlər. Bundan əlavə, Rusiya OPEK-in toplantısında müşahidəçi qismində iştirak edib və neftin qiymətinin qalxmasına tərəfdar olduğunu bildirib. Bununla da, dünyada ən böyük neft istehsalçıları enerji sahəsində yeni bir siyasətin yeridilməsi barədə ortaq mövqeyə gəlməkdədirlər. Bəs, neft ölkələrinin bu formada birləşməsi hansı nəticələri verə bilər?

Dünyanın hazırda ciddi surətdə maliyyə böhranı içində olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Demək olar ki, bütün böyük dövlətlər böhrandan ciddi zərər görür. Onlar bir tərəfdən ölkədə həyat səviyyəsini qaldırmalıdırlar, digər tərəfdən isə böhranla mübarizə aparmalıdırlar. Enerji daşıyıcılarının qiymətinin düşməsi, iş yerlərinin bağlanması, yeni istehsal sahələrinin yaranmaması vəziyyəti ağırlaşdırır. Ancaq bütün bunların qarşılığında geosiyasi maraqlar da var. Məsələ ondan ibarətdir ki, neftdən böyük miqdarda gəlir götürən bəzi dövlətlər xarici siyasətlərində Qərbin maraqlarını təmin etmirlər. İran, Venesuela, Rusiya kimi neft ölkələri enerji daşıyıcılarından əldə etdikləri gəlirlər hesabına Qərbbə meydan oxuyurlar. Bu proses bir neçə ildir ki, davam

edir. İran enerjidən qazandıqlarının hesabına müstəqil siyasət yeridir, Rusiya isə dünya miqyasında güclü siyasi xəttini qoruya bilir.

Venesuela ABŞ-a qarşı açıqca düşmənçilik siyasəti yeritməkdə davam edir. İndi bütün bunlar bir problem olaraq yığılıb dünyanın qarşısında durur. Neftin qiyməti qalxsa, Qərbə qarşı olan tərəf güclənəcək və geosiyasətdə balans yenidən pozulacaq. Əgər neftin qiyməti qalxmasa, bu enerji daşıyıcısı ilə zəngin olan ölkələrin böhrandan çıxmaq şansları azalacaq. Eyni zamanda, həmin ölkələrin böhrandan daha sürətlə çıxması Qərbin dünya miqyasında ənənəvi olan liderliyinə ciddi zərbə olacaq. Məsələ həm də yeni dünya valyutasının yaradılması ilə bağlı təkliflərin güclənməsinə bağlıdır. Əgər dolların funksiyası zəifləsə, doğurdan da ziddiyyətlər kəskinləşəcək. Dolların funksiyasının məhdudlaşması möhtəşəm bir iqtisadi sistemin çöküşünün başlaması deməkdir.

Bundan başqa, geosiyasi olaraq situasiya dəyişmiş olur. Neft ölkələrinin əksəriyyəti mövqecə yaxın olan geosiyasi kursa malikdirlər. Bu da dünyada qüvvələr nisbətinin yenidən qruplaşması ilə nəticələnmə bilər. Təbii ki, belə bir durum Qərbin aparıcı siyasi kəsimini qane etmir. Ona görə də OPEK-in neft siyasətinin ciddi dəyişməsi halında dünyada geosiyasi qüvvələr nisbətinin də yeniləşməsi məsələsi aktuallaşma bilər. Bu prizmadan məsələyə baxanda mümkün ola biləcək toqquşmaları təxmin etmək olar.

ABŞ başda olmaqla Qərb ölkələri OPEK-in yeni siyasətinə qarşı tədbirlər almağa çalışacaqlar. Vəziyyəti Qərb üçün çətinləşdirən bir məqam OPEK üzvü olmayan bir sıra neft istehsalçısı ölkənin də bu qurumun neft siyasətini dəstəkləmək zorunda qalmasıdır. Çünki həmin ölkələrin böhrandan müdafiəyə ehtiyacı vardır. Bu kontekstdə enerji ətrafında situasiyanın gərginləşməsi tamamilə gözləniləndir. Belə olan surətdə geosiyasi səhnədə proseslərin intensivliyinin yüksəlməsi də gözlənilir. Bundan dünyanın nə qazanacağı məsələsi üzərində düşünmək isə vacibdir. Dünya dövlətlərinin geosiyasi müstəvidə münasibətlərinin kəskinləşməsi münaqişə bölgələrində vəziyyəti daha da ağırlaşdırma bilər. Orada yeni müharibə alovları qalxma ki, bunun da nə ilə nəticələncəyini təxmin etmək olduqca çətinidir.

Dünya iqtisadi böhranından minimum zərərlə çıxmağa cəhd edən OPEK-in 2009-cu ilin martında Avstriyanın paytaxtı Vyanada keçirilən 152-ci konfransında neftin qiyməti ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirildi. OPEK-in baş direktoru Abdulla Salim Əl-Bədri bildirdi ki: “OPEK hər bir çətinliyin öhdəsindən gəlib, mövcud təcrübə və müdrikliyin olması növbəti sınaqları da dəf etməyə imkan verəcək”(66).

Hazırda OPEK neftin qiymətinin ucuzlaşmasına qarşı kompleks və bütün ixracatçılar səviyyəsində tədbirlərin görülməsini vacib sayır. Buna görə də Vyanadakı konfransda “qara qızıl”ın qiymətinin və ixracının tənzimlənməsinə dair müxtəlif təkliflər irəli sürülüb. OPEK-in prezidenti Joze Botelyo de Vaskonselusun fikrincə, hazırkı qiymət əmsalı bütün ölkələr üçün zərərli təsirini göstərir. Buna görə də neftin bir barrelinin qiyməti 70 dollardan aşağı olmamalıdır, çünki bundan aşağı qiymət əmsalı heç cür rentabelli sayıla bilməz. OPEK-in prezidenti qiymət zənbilini təhlükəsiz səviyyədə saxlamağı təklif edib və neftin hasilatının yenidən azaldılmasını məqsədəuyğun saydığını söyləyib. Belə ki, neftin gündəlik ixrac kvotasının yenidən 1,5 milyon barrel azaldılması məqsədəuyğun sayılıb.

Məsələ ilə bağlı Səudiyyə Ərəbistanının da mövqeyi maraqlıdır. “Səudiyyə Ərəbistanının neft naziri Əli Əl Nuimi isə bəyan edib ki, OPEK-ə üzv ölkələr neft hasilatının həcmində azadılması, qara qızılın qiymətinin artmasına gətirib çıxaracaq. Bu addım dünya iqtisadiyyatına, eləcə də, neft bazarına yeni əlamətlər gətirə bilər. OPEK-in baş direktoru Abdulla Salim Əl-Bədri bildirib ki, neftin qiyməti hazırda elə bir səviyyədədir ki, bu indekslə gəlir əldə etmək qeyri-mümkündür. Bu isə yeni proqramlar həyata keçirməyə imkan vermir. Yeni neft müəssisələrinin salınması, terminalların tikilməsi, tankerlərin alınması indiki şəraitdə mümkün deyil. Onun fikrincə, bu vəziyyətdə həmin layihələri bir neçə il geriyyə çəkmək ən effektiv yollardan biridir”(41).

OPEK-ə üzv olmayan dövlətlər də bu təşkilatın strategiyasına uyğun təkliflərlə çıxış etiblər. Rusiyanın rəsmi mövqeyinə görə, daxili bazara olan tələbatı artırmaq lazımdır, xaricə ixracı azaltmaq üçün isə neftin hasilatını aşağı salmaq vəziyyətdən çıxış yolu ola bilər. Rusiya artıq buna uyğun addımlar atıb, 2009-cu ilin yanvar-fevral aylarında neftin hasilatı 1,5 milyon ton azaldılıb. Misirin təkilifinə görə isə, neft

hasilatı gündəlik 2-2,5 milyon barrel azaldılmalıdır. Meksika və Sudan neftin hər bir ölkənin daxili kvotasına uyğun tənzimlənməsini təklif edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, OPEK-in 152-ci toplantısında hasilatın indiki səviyyədə saxlanmasına dair qərar qəbul edildi. Bu isə bir çox müşahidəçilərin təəccübünə səbəb olub - kartelin hasilatı azaldacağı gözlənilirdi Bununla yanaşı, neft ixrac edən ölkələr qiymətləri qaldırmaq üçün hər bir ölkənin müəyyən olunmuş kvotaya sadıq qalması barədə qərar qəbul edib. Qərarı iri neft idxalçıları müsbət qarşılayıb. Onların fikrincə, neft istehsalı aşağı salınsaydı, o halda xam neftin qiyməti artacaqdı, bu isə onsuz da pis vəziyyətdə olan dünya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərəcəkdə.

Üzv ölkələr və iştirakçı dövlətlər bildiriblər ki, dünya bazarında neftin qiyməti bir qədər də aşağı düşsə, OPEK neft hasilatının həcmi yenidən azaldacaq Ona görə də, istehsal hədlərinin dəyişdirilməməsi gözlənilən qərar idi. Çünki OPEK üzvü olan dövlətlərin iqtisadiyyatı neft ixracı üzərində qurulub. Bu amil neft hasilatını mütəmadi olaraq aşağı salmağa mane olur - bu ölkələrin iqtisadiyyatı neftin qiymətinin dünya bazarında ucuzlaşmasından birbaşa ziyan çəkir, hasilatı azaltmaqla da bu ziyan ikiqat ola bilər. Halbuki 2008-2012-ci illər dünya böhranının vurduğu zərər bundan qat-qat çox və təsirli idi(61).

Qlobal maliyyə böhranına nə səbəb oldu? Bir neçə amil eyni zamanda, həm də bir-birindən doğan tərzdə bu böhranı şərtləndirdi. Bu böhran əsasən aşağıdakılarla bağlıdır:

- birincisi, son 10-15 ildə dünyada iqtisadi tarazlığın dəyişməsi müşahidə olunmağa başladı. 80-cı illərə qədər ABŞ dünyada əsas ixracatçıdan en böyük idxalatçıya çevrildi. Səbəb: Çinin iqtisadiyyatının güclənməsi, amerikalilərin isə istehsal etməkdən və pul yığımlarına qənaət edərək gələcək üçün saxlamaqdan daha çox istehlak etməyə, pulların xərcləyib yeməyə meyl etməsi. Nəticə: Çin istehsal edir, Amerikaya göndərir, onlar alırlar əvəzində pulu ödəyirlər Çinə, onların rezervləri artır və bu rezervləri yenidən Amerikaya borc kimi verirlər ki, onlar da həmin pulun bir hissəsindən təzədən Çinin mallarını almaq üçün xərcləyirdilər.

Göründüyü kimi bu proses özü bir maliyyə piramidasına bənzər bir prosesdir və vaxt getdikcə yavaş-yavaş daha da Amerikanı borclandırır, Çini isə varlandırır.

Digər ölkələrin investorları da görəndə ki, Çin Amerikaya borc verir və Amerika özünün inkişaf etmiş maliyyə bazarlarında bu pulları "firladaraq" puldan pul yarada bilir, onlar da başladılar Amerikaya pul yatırmağa. Beləliklə, dünya Amerikanı borclandırır, əvəzində özü daha da varlanırdı. Əslində nə qədər ki, Amerikaya xaricdən yeni pullar gəlirdisə, bu prosesi davam etmək mümkün idi. Problem onda yarandı ki, bu pullar birdən-birə dayandı və Amerikaya daha gəlmədi. Nəticədə, dollar xeyli dəyərdən düşdü, yeni xarici investorları dollar almaq artıq maraqlandırmırdı və ona görə dollara tələb xeyli aşağı düşdü. Bu isə öz növbəsində öz valyutalarını dollara bağlamamış digər ölkələrin rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir etdi və bu həmin ölkələrdə resessiya meyllərini gücləndirdi.

- ikincisi, bu resessiya meylləri digər amillər vasitəsilə daha da gücləndi: a) Amerikadakı maliyyə böhranının başlaması və digər ölkələrə yayılması b) neftin qiymətinin düşməsi(61).

Birinci amil ondan irəli gəldi ki, yuxarıda artıq yazdığım kimi Amerika iqtisadiyyatına yatırılan pullar birdən kəsildi. Bunun bir səbəbi yuxarıda yazdığım kimi bəzi investorların Amerikanın həddindən artıq borçlandığını və artıq böhranın qaçılmaz olduğunu hesab etməsi idi. Lakin, əsas səbəb haqqında çox söz-söhbət gedən kredit ödəmək qabiliyyəti aşağı olan insanlara verilmiş ipoteka kreditləri və onlarla bağlı buraxılmış CDS deyilən xüsusi qiymətli kağızların kəskin dəyərdən düşməsi oldu. Nə üçün? Ona görə ki, Amerika iqtisadiyyatı zəiflədikcə həmin borcalanlar öz borclarını verməkdə çətinlik çəkirdilər və elə bir an gəldi ki, bu borcalanlar artıq özlərini bankrot elan edib aldıkları evləri satmağa başladılar. Nəticədə bu evlərin qiymətləri düşdü, eyni zamanda bu evlərlə təmin olunmuş CDS-lər və digər qiymətli kağızlar da kəskin dəyərdən düşdü, onlarla bir yerdə isə bankların itkiləri kəskin artdı və banklar iflasa uğramağa başladılar.

Banklar isə elə bir həssas təşkilatlardır ki, bir-birinə borc verib əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərdikləri üçün biri yığılanda, digərlərini də yoluxdurmuş olur və onların da yaxınlaşmasına səbəb olur. Amerikanın maliyyə sistemində böhran başladı. Lakin Amerika hökuməti və Mərkəzi Bankə (Federal Ehtiyatlar Sistemi) çalışdı ki, böyük bankları iflasdan qurtarsın və etdi də, sadəcə bir böyük bankı (Lehman Brothers) xilas

etmək fikrindən vaz keçdi və o bank batdı. Bu isə onunla bağlı həm Amerika, həm də digər ölkələrin bankları və maliyyə institutlarının da batmasına gətirib çıxartdı. Dünyada maliyyə böhranı məhz bu andan etibarən başladı, yeni 2008-ci ilin sentyabrından. Dünya ictimaiyyəti indiyə kimi tam əmin deyil ki, nə üçün Amerika hökuməti LB-i xilas etmədi. İstənilən halda maliyyə böhranı bütün dünyada bankların iqtisadiyyata kredit vermək imkanlarını məhdudlaşdırdı və iqtisadiyyat kredit almayanda iqtisadi aktivlik azalmağa və aşağı düşməyə başlayır, nəticədə iqtisadi resessiya dərinləşdi(29).

İkinci amil isə bundan sonra başladı öz təsirini göstərməyə. 2008-ci ilin 4-cü rübü ərzində dünya iqtisadiyyatı zəifləməyə başladıqca neftə tələb də azalmağa başladı. Bunu görən spekulyantlar pullarını itirməmək üçün investisiya obyektini kimi aldıkları nefti satmağa başladılar və bu 2009-cu ilin ilk iki ayı ərzində neftin qiymətinin birdən-birə \$150-dən \$38-ə düşməsinə səbəb oldu. Nəticədə bu neft gəlirlərindən asılı olan bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın da neft ixracı gəlirlərinin də kəskin azalmasına gətirib çıxartdı.

Beləliklə, birinci amil bütün dünyada kredit sıxıntısına, ikinci amil isə bununla yanaşı neft ixracı gəlirlərinin kəskin azalmasına səbəb oldu. Azərbaycan kimi ölkələrdə isə bu iki amil ilə yanaşı həm də Rusiyada çalışan qasterbayterlər də evlərinə əvvəlkindən qat-qat az pul baratları göndərməyə və ya ümumiyyətlə heç pul göndərməməyə başladılar. Bütün bunlar bu ölkələrdə əhalinin və biznesin gəlirlərini xeyli azaltdı. Bizim regionun bir çox ölkələri bu gəlirləri süni şəkildə bərpa etmək üçün öz valyutalarını ucuzlaşdırmağa başladılar. Onlar bununla ümid edirdilər ki, iqtisadiyyatları yeni bir tarazlıq nöqtəsinə tapacaq və resessiyanın qarşısını almaq mümkün olacaq. Təəssüf ki, bu böhran adi böhran deyil və hələ çox çəkəcək güman ki, və əvəzində onlar yüksək inflyasiya və davamlı resessiya qazandılar.

Beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Aİ, OPEK və bir sıra regional təşkilatlar Avropada resessiyanın davam etməsinin beş əsas səbəbini göstərirlər: daxili tələbatın aşağı olması; şirkətlərin iqtisadiyyata əvvəlki kimi sərmayə qoymaması; bankların pis aktivlərlə yüklənməsi və kreditləri ixtisara salması; avrozonada dövlət borcunun və büdcə kəsirinin borcalma faizlərini artırması; valyuta məzənnələrinin olmaması

devalvasiyaya imkan vermir. Qeyd etmək olar ki, bütün bu səbəblər görünür daha çox indiyədək məlum olmayan daha dərin amillərin nəticəsidir(61).

Qərbin liberal iqtisadçılarının düşüncələri hansı tərəfə yönəlmişdir? İqtisadiyyatın natarazlığının həmin bu dərin amillərinin üzə çıxarılmasını? Xeyr. Avropa və Amerika iqtisadçıları iki müxtəlif “prinsipial” düşürgəyə bölünmüşlər: maliyyə asketizmi tədbirlərinin tərəfdarları və iqtisadi yüksəlişin stimullaşdırılmasının tərəfdarları. Bu yaxınlardak Avropanın ən güclü iqtisadiyyatı sayılan Almaniya tərəfindən dəstəklənən qənaət tədbirlərinin tərəfdarları üstünlük təşkil edirdilər. Yunanıstanın, İrlandiyanın, Portuqaliyanın, İspaniyanın, İtaliyanın borcları Avropanın bir çox siyasətçi və iqtisadçıları qorxuya saldı və Avropa İttifaqının demək olar ki, bütün ölkələri xanım Merkelin kursunun ardınca getməyə razılıq verdilər. Bu ilin martında Avropa İttifaqının 25 ölkəsi xanım kanslerin müdafiə etdiyi yeni fiskal müqaviləni imzaladılar(63).

Almaniyanın təkliflərinin mahiyyəti sadədir. Ölkələr kəmərlərini bərk çəkməli və Maastrixt göstəricilərinə, - büdcə kəsiri ÜDM-nin 3 faizindən, dövlət borcunun ÜDM-yə nisbəti 60 faizdən çox olmamalıdır, – nail olmağa can atmalıdırlar. Əslində bu, dövlət xərclərinin azaldılması, vergilərin, özü də ilk növbədə, qeyri-korporativ vergilərin artırılması, əmək haqqının, pensiyaların azaldılması, dövlət qulluqçularının işdən çıxarılması deməkdir. Almaniya bunları çox sadə izah edir: bu ölkə Yunanıstanın və digər ölkələrin borclarını ödəmək istəmir və hamını alman qənaətçiliyinə çağırır. Lakin Yupiter üçün mümkün olan öküzlük üçün əlçatmazdır və dövlət xərclərinin ixtisara salınması siyasəti problemlilik ölkələrdə nəticə vermir.

Yunanıstan yenə də defolta doğru gedir. İtaliya, Belçika, Niderland və Çexiyanın ardınca İspaniya da rəsmən son üç ildə ikinci dəfə resessiyaya uğramışdır. Avrostatın məlumatına görə, bu il Fransada dövlət borcu ÜDM-in 86 faizini təşkil edərək Maastrixt normativlərindən xeyli yüksək olmuşdur. Elə Almaniyanın özündə də hər şey yaxşı deyildir: DAX birja indeksi qonşu ölkələrin maliyyə bazarlarında həyəcanlanmanın ardınca aşağı düşür, milli borc ÜDM-in 80 faizindən çoxdur. Hollandiyada maliyyə qənaəti strategiyasına ciddi zərbə vurulmuşdur. Baş nazir Mark Rutte büdcənin 14 milyard avro ixtisara salınması planının parlamentdə

müzakirəsindən sonra istefa verməli olmuşdur. Halbuki Hollandiya Avropa İttifaqının çiçəklənən ölkələrindən biri və Almaniyanın sadıq müttəfiqidir(69).

İqtisadi yüksəlişin stimullaşdırılmasının tərəfdarları deyirlər: “Bu, təəccüblü deyildir, fiskal ixtisarlar siyasəti iqtisadi problemlərin həlli üçün deyil, mühasibat və maliyyə hesabatlarının qaydaya salınması üçün yaxşıdır”. Son günlər stimullaşdırma tərəfdarlarının sıralarından xeyli səslər eşidilməkdədir. BVF-in icraçı direktoru, Avropa Mərkəzi Bankının başçısı, İtaliyanın Baş naziri, ABŞ xəzinəsinin katibi Avropa ölkələrinin, ilk növbədə Almaniyanın fiskal qənaət tədbirləri ilə məhdudlaşmayaraq Avropa İttifaqının iqtisadiyyatının stimullaşdırılması siyasətinə başlamağa çağırılmışlar.

Nobel mükafatı laureatı, Amerika iqtisadçısı Pol Kruqman hesab edir ki, korporativ vergilərin və dövlət xərclərinin azaldılması iş yerlərinin və iqtisadiyyatın ixtisarına gətirib çıxararaq depressiv iqtisadiyyatlarda vəziyyəti daha da pisləşdirir. Hər bir iqtisadçı bilir ki, iqtisadiyyatın azaldılması dövlət borcunun getdikcə artmasına gətirib çıxarır, başqa sözlə, borc azalmaqdansa, perspektivdə artır.

Lakin iqtisadi artımın stimullaşdırılmasının tərəfdarları nə təklif edirlər? Fransa sosialisti, bu gün isə artıq Fransa Prezidenti, cənab Oland bu yaxınlarda təkliflərin bir hissəsini açıqlamışdır. Sosialistlər Avropa İttifaqının bu yaxınlarda imzalanmış müqaviləsinə 4 düzəliş təklif edirlər: infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün kollektiv avrobondların buraxılması, Aİ struktur fondlarından daha geniş istifadə olunması, maliyyə əməliyyatlarına vergi, Avropa Mərkəzi Bankının yeni iş yerlərinin yaradılmasını maliyyələşdirilməsi. Aydındır ki, özəl sektorun kreditlərlə dəstəklənməsi və daxili tələbatın artırılması məqsədi ilə pul təkliflərinin genişləndirilməsi təşəbbüslərin əsasını təşkil edir.

Almaniya kollektiv avrobondların buraxılmasının əleyhinədir, çünki bu halda öhdəliklərin gələcəkdə ödənilməsi yükü alman vergi ödəyicilərinin boynuna düşəcəkdir. Ancaq məsələ heç bunda da deyildir. Əvvəla, maliyyələşdirmənin genişləndirilməsi belə bir sadə faktla üzləşəcəkdir ki, Avropa Mərkəzi Bankı ABŞ Federal Rezervindən fərqli olaraq pul intervensiyası üçün geniş səlahiyyətlərə malik deyildir. AMB-nin başlıca vəzifəsi tamamilə əksinə, daha dəqiq desək, inflyasiyanı

saxlamaqdan ibarətdir. Digər tərəfdən iqtisadiyyata pul qoyulmasının nəticə verəcəyinə heç kim zəmanət vermir. ABŞ Federal Rezervi artıq bir neçə ildir ki, ABŞ iqtisadiyyatı müxtəlif yollarla dollarla təmin edir. Lakin hələlik bu, nəzərəçarpacıq nəticələr vermir. ABŞ iqtisadiyyatının rüblük artımı statistik xətlər çərçivəsində qalır, məşğulluğun səviyyəsi isə artmır.

Əgər kreditin genişləndirilməsinin də nəticə vermədiyi aydın olarsa, onda bir opsiya qalır. Artıq indi bəzi iqtisadçılar iddia edirlər ki, vahid valyuta devalvasiya yolu ilə iqtisadiyyatın və ixracın rəqabət qabiliyyətliyini artırmağa imkan vermədiyi üçün problemlə ölkələrə mane olur. Bir sıra ölkələrin avrozonadan çıxması, öz növbəsində, tamamilə başqa konfigurasiyanın, məsələn, iki və ya üç səviyyəli Avropanın, yaxud AİB-in köhnə sərhədlərinə qayıdışının əvvəli ola bilər. Bu, həqiqətə uyğun görünmür. Hər halda Aİ ölkələrinin iqtisadiyyatlarının Maastrixt normativlərinə uyğunlaşacağı ehtimalı getdikcə azalır. Bu isə yeni Avropa müqaviləsinin əsas şərtlərindən biridir.

Alman filosofu Şpenqlerin ardınca Avropanın süqutundan danışmaq tez olduğu kimi, Avropadakı indiki əhval-ruhiyyəni bəzi şərhçilərin etdiyi kimi, Veymar Respublikası ilə müqayisə etmək də nəzakətsizlikdir. Hər halda bütün Avropada avroskeptiklərin və radikal sağ hərəkətin artması faktı şübhəsizdir və buna görə də daha ciddi münasibət tələb edir(68).

Nəticə

XX əsrin 60-cı illərində meydana gəlmiş OPEK aradan keçən 50 il ərzində dünya siyasətinin başlıca subyektlərindən birinə çevrilib. Bu baxımdan 60-cı illərdən müasir dövrdək OPEK-in keçdiyi mərhələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. I mərhələ, OPEK-in yaradılmasını şərtləndirən amillərin meydana çıxdığı mərhələ idi. OPEK-in yaranması, əslində, o dövrün reallığı kimi qəbul olunmalı idi. Neftin strateji əhəmiyyətə malik olan təbii resurs olması və külli miqdarda gəlir gətirməsi artıq neft uğrunda geopolitik mübarizənin aparılmasını şərtləndirmişdi. Belə bir şəraitdə bu geosiyasi səhnənin aktorları 2 əsas qrupa parçalanırdı: neftə tələbatı olan ölkələr və enerji resurslarına malik olan ölkələr. Bu 2 qütb arasındakı kəskin mübarizə daha çox hüquqları pozulan neft ölkələrinin qələbəsi ilə nəticələndi. Bu qələbə OPEK idi.

II mərhələ, OPEK üzv dövlətlərinin neft siyasətini müəyyən etmək mərhələsi idi. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif ictimai-siyasi quruluşa, inkişaf səviyyəsinə malik olan dövlətlərin neft qiymətləri sahəsində ortaq məxrəcə gələ bilməməkləri OPEK tarixində neft böhranları ilə müşayiət olunurdu. Doğrudur, bu böhranlar bir çox hallarda xarici amillərin təsiri altında formalaşmış və inkişaf etmişdi. Lakin OPEK üzvlərinin müəyyən məsələlərdə mövqelərinin üst-üstə düşməməsi və hətta, müharibəyə qədər aparıcı qarşıdurmaların yaşanması təşkilatın mövcudluğuna təhdid olmaqla, həm də bu qurumu əsas qayəsindən uzaqlaşdırır və daxili ziddiyyətlərə yönəldirdi.

III mərhələ, dünya neft bazarlarındakı qiymət tərəddüdləri ilə mübarizə mərhələsi idi. Faktiki olaraq, OPEK yarandığı dövrdən 13 ilə yaxın müddətdə neft qiymətlərinə təsir edə bilən ciddi addımlar ata bilməmişdi. Yalnız 1973-cü il ərəb-israil münaqişəsi dövründə OPEK dövlətlərinin neft siyasətində vahid mövqe nümayiş etdirməsi və iqtisadi sanksiyalardan istifadə etmələri OPEK-in nüfuzunun həddindən artıq artmasına səbəb oldu.

Və nəhayət sonuncu mərhələ, XXI əsr OPEK-nin dəyişikliklər mərhələsinə qədəm qoymasındadır. Bu dəyişiklik artıq təkcə OPEK-i deyil, qlobal səviyyədə bütün dünyanı təhdid edən dəyişiklikdir: Qlobal iqtisadi böhran...

Dünya iqtisadi böhranının dərinləşdiyi bir dövrdə OPEK-in beynəlxalq arenada rolu daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dünya neft bazarındakı qiymətlər daha çox OPEK-i narahat edir. Neft qiymətlərinin bir barrelinin 80 ABŞ dollarından aşağı düşməsi, büdcəsi birbaşa olaraq neft qiymətlərindən asılı olan dünyanın iri neft ixracatçılarını razı sala bilməz. OPEK maliyyə böhranı nəticəsində dünyanın neftə tələbatının azalmasından ehtiyatlanır, lakin qiymət stabilliyini dəstəkləmək üçün neft hasilatının azaldılması variantına da getmir. Çünki kəskin maliyyə böhranı şəraitində təşkilatın hasilatın azaltması qərarının qiymətləri saxlaya bilməmək riski var. Digər tərəfdən, OPEK-in bu qərarı maliyyə böhranı fonunda faydasız olan psixoloji mahiyyət daşıyır. Kartel tərəfindən hasilatın azaldılması qısa müddətli səmərə verə bilər. Buna görə də, OPEK əsas diqqəti hasilat-qiymət balansının qorunmasına yönəltməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

a) Azərbaycan dilində

1. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi. B., Azərbaycan, 2008, 586 s.
2. Əhmədov M. Azərbaycan: Yeni neft erası və beynəlxalq siyasət. B., Elm, 1997, 112 s.
3. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa dövlətləri və ABŞ. B., Azərbaycan, 1992, 374 s.
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B., Azərbaycan nəşr., 2005, 752 s.
5. İqtisadi nəzəriyyə / Ş. Qafarovun ümumi redaktəsi ilə. B., Elm, 2002, 345 s.
6. Losev S.A., Tısovski Y.K.. Yaxın Şərqi böhranı: Neft və siyasət. B., Azərənəşr, 1983, 178 s.
7. Nəsibli N. Azərbaycanın geopolitikası və neft. B., Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2000, 189 c.
8. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr. B., Respublika Xatirə Kitabı Nəşriyyatı, 1999, 104 s.
9. Nəsirov E. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri. B., Mütərcim, 1997, 118 s.
10. Siyasi tarix. II hissə. B., Azərənəşr, 1998, 486 s.

b) rus dilində

11. Aqanin A.R. Sovremennə İordaniə. M., Institut izuçeniə İzrailə i Bližneqo Vostoka, 2003, 246 c.

12. Aleksandrov, I.A. Monarxii Persidskoqo zaliva: gtap modernizaüii. M., İzd-vo «Delo i Servis», 2000, 382 c.
13. Andrianov V. Çelovek, sozdavşiy OPEK // [http:// www.oilru. com/nr / 125/2334/](http://www.oilru.com/nr/125/2334/)
14. Arabo-izrailskiy konflikt v sovremennom izmerenii. M., ROSSPEN, 2012, 342 s.

15. Baklanov, A.Q. Bližniy Vostok na rubeže XXI veka: k sozdaniö sistemi regional'noy bezopasnosti. M., MQİMO, 2001, 412 s.
16. Bjezinskiy 3. Velikaə řaxmatnaə doska. M., Meždunarodnie otnořeniə, 2000, 256 s.
17. «Bolğřaə Vostočnaə Aziə»: Mirovaə politika i regional'nie transformaüii: naučno-obrazovatel'niy kompleks / Pod obř. red. A. D. Voskresenskoqo. M., MQİMO-Universitet, 2010, 312 s.
18. Bolğřoy Bližniy Vostok: stimuli i predvaritel'nie itoqi demokratizaüii/ V. Quseynov, A. Denisov, N. Savkin, S. Demidenko. M., OLML Media Qrupp, 2007, 196 s.
19. Borisov R.V. SřA: Bližnevostočnaə politika v 70-e qodı. M., Nauka, 1982, 478 s.
20. Borovskiy Ö. Politizaüiə mirovoy gnerqetiki//Nezavisimaə qazeta, 2009, 16 iönə
21. Valğkova L.V. Saudovskaə Araviə – neftğ, islam, politika. M., Nauka, 1979, 358 s.
22. Van der Vir Y. Gnerqetika: Dva süenariə buduheqo // Vedomosti, 2008, 29 ənvargə, s. 6-11
23. Qlobalğnaə gnerqetiçeskaə bezopasnostğ // Dokumentı, prinətie v ramkax sammita «Bolğřoy Vosğmerki», Sankt-Peterburq, iölğ 2006, 145 s.
24. Dubinin Ö.V. Masterstvo pereqovorov. M., Meždunarodnie otnořeniə, 2012, 452 s.
25. Duqin A. Osnovi qeopolitiki. Qeopolitiçeskoe buduhee Rossii. Mıslitğ prostranstvom. M., ARKTOQEƏ-üentr, 2000, 928 s.
26. İsmaylov M. Bližniy Vostok v aspekte sovremennoy mirovoy politiki. B., izd. Sumqait, 2002, 234 s.
27. Kazökov A. i dr. OPEK v mire nefti. M., Neftğ, 1978, 385 s.
28. Kolobov O.A. Politika SřA po otnořeniö k İzrailö i arabskim stranam na rubeže 80-90 qodov XX veka. Novqorod, İzd-vo Nižeqorodskoqo universiteta, 1995, 291 s.

29. Kornilov A.A. Bezopasnostġ prevıše vseġo. Konüepüii vneşney politiki i naüionalġnoy bezopasnosti qosudarstva İzrailġ: Monoqrafıe. N.Novqorod, İzd-vo NİQU, 2005, 245 s.
30. Kosaç Q.Q. Vneşnəe politika Saudovskoy Aravii. M., İnstıtut izuçeniə İzrailə i Blişneqo Vostoka, 2003, 356 s.
31. Междunarodnie otnoşeniə na Blişnem Vostoke v XX veke: uçebnoe posobie. N.Novqorod, İzd-vo Nişeqorodskoqo qosupiversiteta, 2003, 486 s.
32. Mir-Babaev M.F. Kratkəe istoriə Azerbaydġanskoy nefti. B., Azernesr, 2009, 376 s.
33. Modestov, S.A. Qeopolitika islama. M., Molodaə qvardiə, 2003, 185 s.
34. Novikov, İ.A. Oruġie massovoqo poraġeniə na Blişnem Vostoke. M., İnstıtut izuçeniə İzrailə i Blişneqo Vostoka, 2004, 354 s.
35. Primakov A.E. Persidskiy zaliv: neftġ i monopolii. M., Mıslġ, 1983, 160 s.
36. Respublika İrak v sisteme meждunarodnix otnoşeniy (80-e qodı XX v. — naçalo XXI v.). M., İnstıtut vostokovedeniə RAN, 2002, 276 s.
37. Simoniə N. Neftġ v mirovoy politike // Gkspert, 2005, № 34, s. 17-25
38. Sovremennaə mirovaə politika: Prikladnoy analiz / Otv. red. A. D. Boqaturov. M., Aspekt Press, 2010, 584 s.
39. SŞA: Kak umenġşitġ zavisimostġ ot Blişnevostoçnoy nefti?/ Kompas, №47, 2001, 22 noəbrə
40. Troiükiy M. A. Transatlantiçeskiy soöz 1991-2004. Modernizaüiə sistemi amerikano-evropeyskoqo partnerstva posle raspada bipolarnosti. M., NOFMO, 2004, 346 s.
41. Fubini F. Menəetsə neftənaə karta: ot «Cemi sester» k rossiyskim i kitayskim qiqantam // Corriere della Sera, 2007, 31 oktəbrə
42. Xoxlov İ.İ. Nadnaüionalġnostġ v politike Evropeyskoqo Soöza. M., Proqress, 2007, 358 s.
43. Şrepler X.A. Междunarodnie Gkonomiçeskie Orqanizaüiii. M., Междunarodnie otnoşeniə, 1999, 538 s.

c) xarici dillərdə

44. BP Statistical Review of World Energy, 2004. London, June 2005.
45. Fact Sheet: The Advanced Energy Initiative: Ensuring a Clean, Secure Energy Future. 2006 may 24
46. Jerusalem Post, 3 April 2009
47. Key World Energy Statistics 2007 // International Energy Agency
48. Key World Energy Statistics 2008 // International Energy Agency
49. Karola Xoyos «Semğ sester» v novom sostave: nefteqazovıe qıqantı obqonəöt zapadnıx konkurentov // The Financial Times. 12 mart 2007. National Energy Policy, Report of the National Energy Policy Development Group // US Government Printing Office. Washington, May 2001
50. L.J.Laufer The EU & Israel:a political and institutional appraisal.Jerusalem,1997
51. Newsweek. 2005.12 - 18 September
52. Oil and Gas Journal. June 20, 2005.
53. Oil and Gas Journal. December 27, 1993. August 22, 2005
54. OPEC long-term Strategy, Vienna 2006
55. Speech by HE Sheikh Ahmad Fahad Al-Ahmad Al-Sabah. OPEC Conference President & Minister of Energy for Kuwait. World Economic Forum. Davos (Switzerland) 26-30 January 2005
56. The New York Times. August 8,2005

d) internet resursları:

57. <http://www.oilru.com/nr/125/2334/>
58. <http://media.topping.com.ua/printnews/503983.html>
59. <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/75162>
60. <http://www.iea.org/Textbase/about/copyright.asp>
61. <http://g8russia.ru/docs/11.html>
62. www.opec.org
63. www.whitehouse.gov
64. <http://dissertation1.narod.ru/avtoreferats/avtoref198.html>

65. [http://tek.ua/article0\\$t!1\\$pa!276\\$a!343681.html](http://tek.ua/article0$t!1$pa!276$a!343681.html)
66. <http://olaylar.az/index.php?newsid=1237205067>
67. <http://www.yeniazerbaycan.com/news/7306.html>
68. <http://www.bizimyol.az/?mod=news&act=view&nid=22556>
69. http://www_latimes_com-news-opinion-commentary-la-oe-first192008jun19,0,6047876_storytrack=rss.html
70. http://slei_org-academy-magazine-opec-publication_pdf.html
71. http://www_nytimes_com-1987-12-10-business-iran-and-arabs-clash-in-opec-on-oil-policy.files\CAD144KR.html